

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TANZİMAT DÖNEMİNDE RUHSATSIZ
KİLİSELERİN DURUMU

Emine Bensu ALDIRMAZ

2501202253

TEZ DANIŞMANLARI

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ

Doç. Dr. Muhammed CEYHAN

İSTANBUL-2024

ÖZ
TANZİMAT DÖNEMİNDE RUHSATSIZ KİLİSELERİN
DURUMU

EMİNE BENSU ALDIRMAZ

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslim halk bir sorun yaşamaksızın dini ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Müslüman halkın kalabalık olduğu bölgelerde Gayrimüslim halk ibadetlerini gerekli kurallar çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. Yalnızca ibadethane inşa etmelerine sınır getirilmiş ve inşa talepleri denetim altında tutulmuştur. Bu nedenle gayrimüslimlerin yeni ibadethane inşa etmeleri için nüfus kalabalıklığı ya da ibadet yapısının çok âtıl durumda olması gibi geçerli sebepleri olması gerekiyordu.

Ancak devletin güç kaybettiği ve maddi olarak büyük bir çöküşün içine girmeye başladığı yüzyıllarda gayrimüslim halkı devlete bağlı tutmak ve ayrılmaları engellenmek istenmiştir. Bu nedenle onlara müslim – gayrimüslim ayrımını kaldırmak ve tam eşitlik sağlamak adına yeni haklar verilmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile birlikte geniş haklar elde eden gayrimüslimler yeni ibadethaneler de inşa etme yoluna girmişlerdir. Öyle ki hem zamanla ticaret yapanlar zenginleşerek hem de Avrupalı devletlerin desteklerini alarak görkemli kiliseler inşa etmeye başlamışlardır. Kimi zaman bu inşaları ruhsatsız yapmışlardır. Osmanlı Devleti ise içinde bulunduğu zor durum nedeniyle tespit ettiği ruhsatsız ibadethaneleri kimi zaman yıktırmış kimi zaman ise ruhsat vermek durumunda kalmıştır.

Çalışma, Tanzimat dönemi sırasında yaşanan gelişmeleri, gayrimüslimlere verilen yeni dini hakları ve bu haklar karşısında ülkede gerçekleşen gelişmeleri konu almaktadır. Esas amacımız ise Tanzimat döneminde ibadethane inşa etme yasaklarının ve bu kuralların kaldırılmasına karşın insanların ruhsatsız kilise inşa etmelerinin altında yatan sebepleri incelemektir.

Bu konuya açıklık getirmek için dönem temel konular altında incelenmiştir. Tanzimat dönemi mimari gelişimi Sanat Tarihi açısından incelenmiş, gerekli literatür çalışmaları ile desteklenmiştir. Bununla birlikte bu dönemde inşa edilen ruhsatsız kiliseler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, kilise, ruhsat, ibadethane, gayrimüslim.

ABSTRACT
THE SITUATION OF UNLICENSED CHURCHES DURING THE
TANZIMAT PERIOD
EMİNE BENSU ALDIRMAZ

Non-muslims lived in the Ottoman Empire territories worshipped without any problem. In the areas where more muslims lived, non- muslims worshipped within the frame of necessary rules. Their building sanctuary rights were just limited and demanding of construction was kept under control.

That's why non- muslims needed to have acceptable reasons to build a new sanctuary such as populowness or showing that a very idle building.

However, in the centuries when government liast its power and started a very big downfall, it was requested to hold non- muslims to the goverment and to prevent their separation. Therefore, new rights were granted to them to clear off the difference between muslims – non-muslims and to provide the parity. By means of the announcement of the The Imperial Edict of Reorganization and The Reform Edict, non-muslims got extensive rights and they started to build new soncturies. In fact, they both got rich in time and got the supports of European countries, then started to built mangnificent churches. They sometimes built them unlicensedly. Ottoman Empire sometimes had the unlicensed churches demolished and sometimes had to grand a licence because of the situation that Ottoman Empire was in.

This study is about the developments during Tanzimat era, new religious rights given to non-muslims and in contrast with the developments in the country. Our main purpase is to research the reasons of building unclicensed soncturies in spite of the prohibits and rules.

To clarify this matter, this era has been analyzed under key issues. Tanzimat Era has been studied in terms of Art History and supported with necessary books and articles. In addition to this, unlicensed churhes have been tried to determine in this era.

Keywords: The Imperial Edict of Reorganization, The Reform Edict, church, licence, places of worship, sanctuary, non-Muslims.

ÖNSÖZ

Tanzimat döneminde Osmanlı topraklarında inşa edilen ruhsatsız kiliseleri ele alan bu çalışma, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan ve 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan tarihler arasında inşa edilmiş olan ruhsatsız kiliseleri ve bu kiliseler ile dönemin mimari özelliklerini, bu dönemde gayrimüslim halkın hak ve hürriyetlerini, gayrimüslimlerin ibadethanelerine ilişkin konuları bütünüyle ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluşundan itibaren gayrimüslim halkın yaşamı ve onlara tanınan hak ve özgürlüklerinin XIX. yüzyılda nasıl arttığı açıklanmıştır.

Çalışmamızın giriş kısmında Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslimler ve bu gayrimüslimlerin toplumsal alandaki statülerinden kısaca bahsedilmiş ve tezin amacı ile kullanılan kaynaklar tanıtılmıştır.

Çalışmamızın ikinci kısmını oluşturan Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler başlığı altında devlet bünyesinde yaşayan gayrimüslimlerin devlet içindeki hukuki ve sosyal statüleri ve bu alanlarda kendilerine sunulan hakları ele alınmıştır.

Tanzimat döneminde mimari gelişim süreçleri başlığı altındaki üçüncü bölümümüzde Müslüman halkın ve gayrimüslim halkın ibadetlerini gerçekleştirdiği yapıların inşa ve onarım faaliyetleri, kullanılan malzemeler ve yapılara karşı devlet tutumunun ne şekilde olduğu incelenmiştir. Özellikle değişimin en ince ayrıntısına kadar hissedildiği başkent İstanbul'da ve diğer şehirlerde yapı unsurları ve üslup bilgileri detaylandırılarak anlatılmıştır.

Çalışmamızın temel odak noktasını oluşturan dördüncü bölümde, Tanzimat döneminde gayrimüslim vatandaşlara ait ruhsatı bulunmayan kiliseler incelenmiş, bu yapıların mimari evrimi ile kullanılan malzemeler, yapısal özellikler, cepheler ve süslemeler ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Yine bu bölümde inşa edilen ruhsatsız kiliselerin varlığı tespit edilmiştir. Bu ruhsatsız ibadethanelerin hukuki durumları ve devletin izlediği tutum açıklanmaya çalışılmıştır. Arşiv belgeleri doğrultusunda ruhsatsız yapıların devlet tarafından nasıl tespit edildiği, tespit edilen yapılara ve ruhsatsız yapılaşmaya göz yuman yetkililere yapılan idari yaptırımlar anlatılmıştır.

Çalışma sırasında bana destek olan Sayın danışmanım Mustafa Tanrıverdi hocama katkılarından mesleki engin bilgi birikimini öğrencisi ile paylaştığı için çok teşekkür ediyorum. Ayrıca yardımlarını esirgemeyen ikinci danışmanım Sayın Muhammed Ceyhan hocama da saygı ve şükranlarımı sunuyorum. Çalışmamın büyük bölümüne katkı sağlayan Osmanlıca çevirileri konusunda detaylı bilgi aldığım Sayın Burak Kavaklı'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Emine Bensu ALDIRMAZ

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLO LİSTESİ.....	x
GRAFİK LİSTESİ.....	xi
EKLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

1.1.Osmanlı Devleti'nde Erken Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü.....	7
1.2. Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü	8
1.3. Osmanlı Devleti'nde Geç Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü.....	11
1.3.1. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlerin Statüsü..	13
1.3.2. Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlere Verilen Statülere Osmanlı Halkının Tepkileri	20
1.3.3. Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlere Verilen Statülere Avrupalı Devletlerin Tepkileri	24

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE MİMARİ GELİŞİM SÜREÇLERİ VE KİLİSELERİN DURUMU

2.1. Kiliselerin Durumu	42
2.2. Tanzimat Döneminde Kilise Mimarisi	49
2.3. Mimarlar, Plan ve Cephe Mimarisi	50
2.4. Üslup Özellikleri	51
2.5. Süsleme Programları.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI TOPRAKLARINDA İNŞA EDİLEN RUHSATSIZ KİLİSELER

3.1. Kiliselerin Tamiri	64
3.2. Kiliselerin İnşası	67

3.3. İnşa Edilen Ruhsatsız Kiliselere Uygulanan Programlar	70
SONUÇ.....	75
TABLolar	80
GRAfİKLER	81
BİBLİYOGRaFYA	82
EKLER.....	89

TABLO LİSTESİ

Sayfa:

Tablo 1: Vilayetlere Göre Ruhsatsız İnşa Edilen Kiliselerin Sayısı.....80

GRAFİK LİSTESİ

Sayfa:

Grafik 1: Vilayetlere Göre Ruhsatsız İnşa Edilen Kiliseler.....81

EKLER LİSTESİ

Ek. 1: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 59 ve 60.
Sayfaları 89

Ek. 2: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 71 ve 71.
Sayfaları 89

Ek. 3: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 85 ve 86.
Sayfaları 90

Ek. 4: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 13 ve 14.
Sayfaları 90

Ek. 5: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 25 ve 26.
Sayfaları 91

Ek. 6: 1353 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 18. Sayfası 92

Ek. 7: 1353 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 79. Sayfası 93

Ek. 8: 1353 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 58. Sayfası 94

Ek. 9: 1354 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 69 ve 70. Sayfaları	95
Ek. 10: 1354 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 17 ve 18. Sayfaları	95
Ek. 11: 1355 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 1. Sayfası	96
Ek. 12: İşkodra dahilinde inşasına ruhsat istenen kilisesin planı.....	97
Ek. 13: Ruhsatsız olarak kilise binası yapılmasının engellenmesi ve ruhsatsız kilise inşasına sebep olan memurlar hakkında uygulanacak kanuni muameleye dair.	98
Ek. 14: Haleb'de Nasturiler tarafından ruhsatsız olarak yapılmakta olan kilisenin masrafları karşılanarak satın alınması ve bundan sonra ruhsatsız kilise ve mekteb inşasına izin verilmemesi.	99
Ek. 15: Beyoğlu'nda mukim Latin mezhebinin başpiskoposunun ruhsatsız mektep yaptıramayacağı, inşa edeceği yazlık evin bitişiğinde küçük bir kilise inşasına ruhsat verildiği ve buna engel olunmayıp durumun bildirilmesi....	100

Ek. 16: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında.....	101
Ek. 17: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında.....	102
Ek. 18: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında.....	103
Ek. 19: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında.....	104
Ek. 20: Podgoriçe kasabasındaki Rum kilisesinin ruhsattaki şekliyle tamir edilmediği	105
Ek. 21: Podgoriçe kasabasındaki Rum kilisesinin ruhsattaki şekliyle tamir edilmediği	106

KISALTMALAR

A.AMD	: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Amedi Kalemi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
BEO.VGG	: Babıali Evrak Odası. Vilayet Gelen Giden
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. HMS	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH. MKT	: Dahili Nezareti Mektubî Kalemi
ed.	: Editör
HR. MKT	: Harici Nezareti Mektubî Kalemi
İ. HR	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Y.A. HUS	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kurulduğu tarihlerden itibaren bulunduğu coğrafya ve stratejik konumu nedeniyle pek çok ulusla bir arada yaşamıştır. Öyle ki fethettiği bölgelerdeki diğer ulusları da kendi bünyesinde uzun yıllar boyunca barındırmıştır. İmparatorluk, içinde bulunan milletleri dinlerine göre Müslüman ve Gayrimüslim olarak tanımlamıştır. 600 yıllık tarihinde farklı dini ve toplumsal gruplara hoşgörüyle yaklaşarak, çağdaşlara önemli bir model sunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde hükümdarların bölge halkı ile iyi geçindiği, onlara adaletli davrandığı ve adil bir şekilde yönetildikleri için bu adil yönetimden etkilenen bir kısım halkın da kendiliğinden devlete katıldıkları anlaşılmaktadır.¹ II. Mehmet'in fetihten sonra Osmanlı Devleti'nde mevcut olan töre ve nizamnamelerin bir derlemesi olan Fatih Kanunnamesi ile belirttiği yükümler ile gayrimüslim halk arasında hukuki bir boyut kazanılmaya başlanmıştır. Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik tanıyarak kendi seçtikleri patriğe cemaatini idare etmesi için gerekli olan imtiyazları tanımış ve onu tüm Ortodoks aleminin başına getirmiştir.² Sonradan aynı imtiyazlar Yahudi ve Ermenilere de verilmiştir.³ II. Mehmet, İstanbul'u farklı dinlerin merkezi yapmayı amaçlamıştır. Bu nedenle hem ekonominin zayıflamaması hem de gayrimüslim halkın topraklarını terk etmemesi için istimalet politikası uygulamış yerli halkı kaybetmekten kaçınmıştır. II. Mehmet'in, bu siyasi amacı gerçekleştirmek amacıyla imparatorluğun gayrimüslim nüfusunu İstanbul merkezinde örgütlemesi, İslâm devletlerinin geleneksel zımmî uygulamasına da farklılık katmış olduğunu göstermektedir.⁴ Böylece kendi içinde hiyerarşiyi ve merkeziyetçiliği güçlendiren gayrimüslim halkın hukuki statüsü de belirginleşmiştir. İstanbul'daki gayrimüslimlerin idaresi, imparatorluğun diğer bölgelerindeki gayrimüslim toplulukların yönetimine de ilham kaynağı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda millet sistemi ırka göre değil dini özelliklere göre ayrılmıştır. Millet Sistemi kendi içinde

¹ Gülcan Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, c: 1, 2015, s.8.

² Özlem Bektaş, "XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum, 2008, s. 20-21.

³ Özlem Bektaş, a.g.m., s.21.

⁴ Gülcan Güneş, a.g.m. s.16.

Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olarak ayrılmıştır. Millet sisteminin temelinde, “emân anlayışı” vardır. Zaman içinde bu anlayış bir yerin fethi sonrası yerli halka uygulanan barış akdi olarak da yaygınlaşmıştır. Millet Sistemi’nin kökeni II. Mehmet dönemine kadar uzanmaktadır.⁵

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıldan itibaren kaybetmeye başladığı topraklardan dolayı küçülmeye başlamıştır. Bununla birlikte devleti oluşturan kurumsal yapıların işleyişinde de gerileme süreci başlamıştır. Bu durumun sebepleri arasında Osmanlı toprak düzeninin ve askeri yapısının çöküşü gibi faktörler vardır. Bu nedenlerden bir başkası da XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa’da meydana gelen Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri gibi evrensel etkileri olan olayların, Osmanlı üzerindeki olumsuz etkileridir.⁶ Osmanlı Devleti, o dönemde Avrupa’da meydana gelen bu gelişmelere, gücünün zirvesinde olmasının da etkisiyle sessiz kalmıştır. Ancak XVIII. yüzyılda meydana gelen Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu tarafından tepkisiz bir şekilde karşılanmamıştır. Bu tepki, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nde modernleşme hareketinin tetikleyicisi olmuştur.⁷

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamları, mevcut çağın ilerisinde olmadıklarının farkına varmışlardır. Yapılan reformlar aracılığıyla, devleti eski görkemli günlerine döndürme amacını taşımışlardır. Ancak hayata geçirilen reformların eksiklikleri, süreklilikle uygulanamamaları ve kaynak yetersizliği nedeniyle istenen sonuçlar elde edilememiştir. Başlangıçta, Avrupa’daki ilerlemeleri göz ardı eden Osmanlı bürokratları, XVIII. yüzyıl civarında Avrupa’nın aldığı ilerlemeyi fark ederek, kurtuluş yolunun Osmanlı’ya Avrupa’nın bilim ve teknolojisini getirerek mümkün olabileceğini fark etmeye başlamışlardır.⁸

Gerçekleşen reform çabalarının hız kazanmasının önemli nedenlerinden biri, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü tehlikeye sokabilecek olan Fransız İhtilali’nin yol açtığı milliyetçilik akımının ortaya çıkmasıdır. Milliyetçilik

⁵ Muhammed Ceyhan, “Osmanlı Devleti’nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler”, Ankara, 2020.

⁶ Elif Aktaş, Erol Çiydem, “Tanzimat Fermanı’nın Arka Planı”, Kastamonu Eğitim Dergisi, C:22, S.1, s.322.

⁷ Elif Aktaş, Erol Çiydem, a.g.m., s.322.

⁸ Elif Aktaş, Erol Çiydem, a.g.m., s.322.

akımı, çeşitli etnik toplulukları içinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Özellikle II. Mahmud dönemi, bu tehdidin ele alınmaya çalışıldığı, Osmanlılık fikrinin geliştiği, Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki olaylar, Osmanlı devlet adamlarının bu soruna karşı çözüm arayışlarını yansıtmıştır. Geç dönemde özellikle XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte gayrimüslimlerin hukuki statüsü geniş bir boyut kazanmıştır. Var olan ibadet, din hürriyeti, devlet hizmetinde ve ticaret hayatında yapılan bazı düzenlemeler hakları yasal bir düzenleme ile güvence altına alınmıştır.⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıla kadar, bölge halkının ihtiyacı gibi bazı istisnalar dışında, yeni kilise inşa etmediğini söyleyebiliriz. XIX. yüzyılın öncesindeki Osmanlı dönemine ait kiliseler, padişahın onayı ile orijinal haline uygun tamir edilerek kullanılmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği yeniliklerle tahrip olmuş kiliseler yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca klasik dönemde ibadethanelerine yapacakları düzenlemeler çok ciddi şartlarda kontrol altında tutulurken XIX. yüzyılda kaybedilen gücün de etkisiyle bu şartların hafifletildiği gözlemlenmiştir.¹⁰ Örneğin kiliselerde çan çalma hakları ya da örtü sisteminde kubbe kullanımı gibi hakları yokken; bu dönemde inşa edilen yapılarda çan kuleleri ve büyük kubbeleri andıran tonoz örtü sistemi kullanıldığı görülüyor.

Yeni ibadethane açmaları konusundaki kısıtlamalar az da olsa ortadan kalkmıştır. Nitekim bu dönemde gayrimüslim halkın yeni kiliseler inşa ettiği de görülmektedir. Yine bu dönemde devletin diplomatik olarak da zayıf düştüğü zamanlarda gayrimüslim halkın Avrupa desteği alarak bazen ruhsatsız şekilde inşa ettiği kiliseler ve ilerleyen dönemlerde bir şekilde bu yapılara ruhsat tahsis edildiği görülmektedir.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra ilan edilen Islahat Fermanı, azınlıklara daha önce verilen ayrıcalıkları ve eşitlikleri genişletmiştir. Ferman, tüm etnik unsurlara eğitim kurumu açma hakkı tanımıştır. Müslüman olmayanların da ibadethanelerinin onarılmasında güçlük çıkartılmamıştır. Ancak yeni bir kilise inşa etmek isteyenlerin

⁹ Abdülazim İbrahim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu", Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Dergisi, c. 5, S. 1, 2022, s.66.

¹⁰Nuran Koyuncu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü**, Adalet Yayınları, Ankara,2014, s. 106.

önce Babıali'nin onayını alması ve padişahın fermanını temin etmesi gerektiği belirtilmiştir. Esasen daha XVIII. yüzyılda başlayan bu siyasi değişiklikler, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rum ve Ermeni topluluklarının Anadolu'nun farklı bölgelerinde yeni kiliseler inşa etmelerine yol açmıştır. Sultan Abdülmecid tarafından 1856'da kaleme alınan Islahat Fermanı mevcutken bile gayrimüslim halk ruhsatsız olarak ibadethane inşa etmeye başlamıştır.

Çalışmamızda XIX. Yüzyılda özellikle Tanzimat döneminde inşa edilen ruhsatsız kiliseler incelenmiştir. Bu yapıların hangi tarihlerde ve hangi üsluplarda inşa edildiği Başkanlık Arşiv Belgelerinden yararlanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapıların ne şekilde arşiv kayıtlarına geçtiği incelenmiştir. Günümüze kadar gelen sağlam kalmış olan ruhsatsız yapılar incelenmiş ve mimari olarak üslupları gözlemlenmiştir.

Çalışmamızın yukarıda belirtilen ana konusu dışında yapılan araştırmalar çerçevesinde Osman Devleti'nde kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede gayrimüslim halkın sahip olduğu ibadethaneleri ile ilgili haklara ve çağının takip edilmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni haklarına değinilmiştir. Tanzimat dönemi ile başlayan ve Islahat Fermanı ile genişleyen ibadethane inşası ve tamiri gibi pek çok hakka sahip olmalarına rağmen niçin ruhsatsız inşa etme gereksinimi duymuşlardır sorusuna cevap aranmıştır.

Kaynak Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde inşa edilen ruhsatsız ibadethaneler çalışmamızın esas konusunu teşkil etmektedir. Gerekli literatür taramaları gerçekleştirilmiş ve arşiv kaynakları değerlendirildiğinde bu konu esas alan bir çalışma eseri karşımıza çıkmamaktadır. Yalnızca Muhammed Ceyhan'ın isimleri aşağıda zikredilen eserlerinde bu konuya değindiği görülmektedir. Ancak Osmanlı Devlet Arşivi'nde bu konuya ait kilise defterlerinin ve ruhsatsız inşa edilen yapıların listelerinin dönemlerinde tutulmuş olduğunu görmekteyiz. Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, devletin ruhsatsız kilise ve mektepleri tespit etme ve inceleme prosedürleri belirlenmiştir.

Çalışmamızın esas amacı Tanzimat döneminde inşa edilen ruhsatsız kiliselerin, gayrimüslimlerin kilise inşa etme serbestliği hakkının verilmesine rağmen niçin var

olduğunu ve bu yapıların daha sonra ne şekilde ruhsat altına alındığını, Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde bu ruhsatsız ibadethanelerin inşasını engellemek ve inşa edilen bu yapılarla nasıl mücadele ettiğini incelemektir. Ayrıca çalışmamızda gayrimüslimlerin statüleri ve ne şekilde yeni haklara sahip olduğunu, bu haklar doğrultusunda Tanzimat döneminde yaşanan gelişmeler ele alınmış olup Tanzimat döneminde kiliselerin mimari boyutu sanat tarihi bilimi açısından ele alınmış kullanılan mimari üsluplar, plan ve süsleme unsurları aktarılmıştır. Bu doğrultuda faydalanılan kaynaklar dipnot şeklinde verilmiş olup ve Kaynakça kısmında alfabetik sıraya göre yazılmıştır.

Çalışmamız Muhammed CEYHAN'ın "Osmanlı Devleti'nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler" isimli makalesi örnek alınarak hazırlanmıştır. Ana kaynak olarak makalenin kiliseler ile ilgili kısmından faydalanılmıştır. Bu kısımlarda Osmanlı topraklarında hem devletin zayıflığından hem de Avrupalı devletlerin yoğun baskılarından dolayı Tanzimat döneminde inşa edilen ruhsatsız kiliselerin varlığından söz edilmektedir. Buna ek olarak çalışmamızda *Başkanlık Osmanlı Arşivleri*'nde bulunan *Babı Ali Evrak Odası*'ndaki *Ruhsatsız olarak İnşa edilen Kiliseler* isimli dört defterden oluşan kaynaklar temel alınarak bu kiliseler incelenmiştir. Aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki mabetlerin hukuki statüsü incelenirken Nuran KOYUNCU'nun "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü" adlı eserinden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda bu konuya ek olarak Tanzimat döneminde inşa edilen kiliselerin mimari özellikleri ve sanatsal üslupları 19. yüzyıl mimari özellikleri açısından değerlendirilmiş olup, Tanzimat dönemi Osmanlısının şehirlerinde özellikle başkent İstanbul'da meydana gelen mimari üsluplara kısaca değinilmiş şehrin kent dokusu analiz edilmiştir. Bu kısım yazılırken Doğan KUBAN'ın "*Osmanlı Mimarisi*" isimli kitabından yararlanılmış dönemin yapıları ve kent dokuları gözlemlenerek kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda ele aldığımız bir diğer konu, Osmanlı Dönemi'nde yaşayan gayrimüslim halkın sosyal statüsüdür. Bu meseleyle ilgili çeşitli araştırmaları

inceledik. Gülnihal BOZKURT'un "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler" adlı eserinde, Osmanlı topraklarında yaşıyan gayrimüslimlerin hukuki durumunu detaylı bir şekilde ele aldı. Bu eser ile beraber diğerk okuduğumuz makaleler ışığında, Osmanlı Devleti'nde erken, klasik, geç dönemler ve hatta Tanzimat döneminde gayrimüslimlerin hukuki hakları ve kısıtlamaları üzerinde durduk. Çalışma sürecinde, Gülnihal Bozkurt'un eserini kullanarak verileri topladık. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Osmanlı Arşivlerindeki belgeler dijital ortama aktararak çevirileri yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

1.1. Osmanlı Devleti'nde Erken Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü

XIV. yüzyılın başlarında uç beylik olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti, kurulmasından bir süre sonra hızla büyüyerek tarihe ismini yazdıracak bir imparatorluk haline gelmiştir. Bünyesinde barındırdığı yerli halka hoşgörü politikası güderek bu halkın din ve vicdan özgürlüklerini engellememiş hatta onları çeşitli baskılardan da kurtarmış ve korumuştur. Osmanlı toplumunda kabul edilen dört temel millet vardır. Bunlar Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir.¹¹ Ancak Osmanlı'da yaşayan halklar bunlarla sınırlı kalmayıp din olarak hangisini benimsediler ise o milletin adı altında tanınmışlardır. Osmanlı yönetim sistemi, Orta Çağ yönetim yapılarına uygun olarak cemaatsel varlığa dayalı bir yaklaşım benimsemiştir. Gayrimüslim topluluklar, kendi cemaat adlarıyla varlıkları tanınmıştır.¹²

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi politikasında farklılıkların korunması esas alınmıştır. Farklılıkların ortadan kaldırılması ya da benzer yapmaya çalışılması gibi politikalar uygulanmamıştır. Bu temel politika, zimmet sözleşmesinin doğurduğu sonucu yansıtarak devlet otoritesini tanımaya ve onun yükümlülüklerini yerine getirmeye odaklanmıştır.¹³

İslam ülkesi içerisinde gayrimüslim halkın zımmî statüsünde hakları ve sorumlulukları vardır. Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimler himaye altındalardır. Bu nedenle bazı farklı vergiler ve cizye vergisi öderler.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde, İslamiyet'in şer'î kurallarına göre Müslüman olmayanların kendilerine ait yeni

¹¹ Önder Kaya, **İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar, İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar**, Kronik Yayınları, 2. Baskı, s.46.

¹² Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 8, 2011, s.62.

¹³ Uğur Kurtaran, a.g.m., s.61

¹⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", Türkler, c.10, 2002, s. 216.

ibadethane inşa etmeleri kabul görmemiştir. Buna rağmen Orhan Bey, Yahudilere yeni havra inşa izni verdiği gibi Anadolu'dan getirdiği Rumlar için de başkentin batısındaki bölgede kilise inşa etme izni verdiği görülmüştür.¹⁵

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti gayrimüslim halkı; yalnızca cizye vergisi alırken bireysel olarak görmüş onun dışında cemaat-millet olarak tanımıştır.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü

Osmanlı Devleti topraklarında nüfusun ciddi bir kısmını gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Osmanlı yöneticileri İslam dinini devletin esas dini olarak benimsedikleri için gayrimüslim halk bir yandan belirli kurallar çerçevesinde bir yandan da refah içerisinde yaşamışlardır. Onlar da tıpkı Müslümanlar gibi evlenme, vasi atama, miras sahibi olma, mal ve mülk edinme, nafaka gibi haklara sahip olmuşlardır.¹⁶ Gayrimüslimlere de kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukuku kuralları uygulanmıştır. Aile, ticaret ve miras hukuku kurallarında da kendi inançları doğrultusunda ortaya konan özel hukuk kuralları uygulanmıştır. Ancak gayrimüslimler, bazı sosyal konularda Müslümanlardan ayrılıyordu. Kendi inşa ettikleri evler, genellikle Müslüman komşularıninkilerden daha alçak yapılıırken, giydikleri kıyafetler de Müslümanlardan farklılık arz ediyordu.

II. Mehmet, fetihten sonra şehirde yaşayan gayrimüslim halk için bir ferman yayınlamıştır. Bu ferman, şehirde yaşayan gayrimüslimlerin özgürlüklerini sürdürmeleri ve aynı şekilde geleneklerine göre patrik seçmeleri çağrısında bulunmuştur. Pekak eserinde, burada yaşayan Hristiyanlara önemli serbestlikleri getiren bu fermanının aslı yanmış olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Bu fermanda ayrıca kilisenin varlığı kabul edilmiş, Hristiyanlara cenaze, evlenme ve adetlerini patriklerinin gözetiminde yerine getirme hakları tanınmıştır. II. Mehmet İstanbul'un fethinden sonra Vezir-i Azam ile eş değerdeki Rum Patrikliği makamına Georgios

¹⁵ Ersin Aydın, Ayşın Özügül, "Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri", Sanat Tarihi Dergisi, 2019, s.633.

¹⁶ Uğur Kurtaran, a.g.m., s.63.

¹⁷ Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)", Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığı, Bilig Dergisi, sayı 51, 2009, s. 171.

Skolarius’u atamıştır.¹⁸ Rum milletinin lideri olan Patrik, evlenme, boşanma, doğum ve ölüm ile ilgili hukuki düzenlemeleri yapmıştır. Bu durum II. Mehmet’ten sonra tahta geçen padişahlar tarafından da devam ettirilmiştir.

II. Mehmet döneminde Yahudiler hahambaşının başkanlığını yaptığı “Yahudi milleti” şeklinde gruplandırılırken Ermeniler Ermeni patrikhanesine bağlı olarak “Ermeni milleti” ismi ile gruplandırılmışlardır. Latinler ise “Latin reayası” olarak Galata’ya yerleştirilmişlerdir.

Gayrimüslimler bazı sosyal kurallara göre Müslümanlardan ayrılmıştır. Gayrimüslim halk genellikle kendi mahallelerinde ikamet etmişlerdir. Müslümanların kutsal bölge olarak kabul ettikleri bölgelerde ikamet etmeleri yasaklanmıştır.¹⁹ Farklı kumaştan veya renkten elbiseler giymişler ve evlerini Müslümanların evlerinden daha alçakta inşa etmişlerdir. Dini ayinlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmışlardır. Kiliselerinde çan çalmaları yasaktır. Yeni kilise inşa etmek için ya da daha önce tahrip olan kiliselerini tamir etmek için izin alma zorunlulukları vardır. Cizye vergisi karşılığında askerlikten muaf olmuşlar ancak bazı bölgelerde inzibat hizmeti, donanma kürekçiliği ve baruthanenin koruması formunda görevler verildiği görülmüş ama üst düzey görevler verilmemiştir.²⁰

İslam miras hukukunda farklı din ve ülkeye ait kişilerin birbirine miras bırakmaları zorluk yaratmaktadır. Genel prensipleri nedeniyle Müslümanlarla gayrimüslimler arasında miras bırakmak mümkün olmamıştır. Ancak farklı mezhebe mensup gayrimüslimler birbirine miras bırakabilmişlerdir. Bu duruma Osmanlı yöneticileri karışmamışlardır. Dolayısıyla gayrimüslim din adamlarının mirasları da mensup oldukları ibadethanelere kalmıştır.²¹ Böylece Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlerin kendi aralarında olan miras konularında sessiz kaldıkları görülmektedir.

¹⁸ Ersin Aydın, Ayşın Özügül, a.g.m. s.633.

¹⁹ Gülnihal Bozkurt, **Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler**, Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı II. Kitap, İstanbul, 1992, s. 285

²⁰ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.285.

²¹ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.286.

Gayrimüslimler kendi aralarında istedikleri gibi sözleşme yapabilmışlardır. Müslümanlar ile yapılan sözleşmeler ise nadir maddeler ile sınırlandırılmıştır. Faiz şartı olan ya da Müslümanların kullanması yasaklanan şarap, domuz eti gibi ürünler ile ilgili sözleşmeler imzalayamamışlardır. Nitekim Müslüman köle alıp satmaları da yasaklanmıştır. Bunlar dışında yapılan sözleşmelerde anlaşmazlık olduğunda gayrimüslimler kadılara başvurabilmişlerdir. Kendi aralarında yaşanan usulsüzlükleri kadı önünde veya kendi cemaat mahkemelerinin önünde çözüme kavuşturmuşlardır. Cemaat mahkemelerinde verilen kararları Osmanlı Devleti icra ve infaz etmiştir.²² Gayrimüslim halk arasında suç işleyenler için İslam ceza hukuku uygulanmıştır. Bu hususta gayrimüslimler de Müslümanlarla aynı cezalara tabii tutulmuştur. Ancak kısas cezasının uygulanamadığı durumlar olmuştur. Gayrimüslimlerden alınan diyetin Müslümanlardan alınan diyetin yarısı olduğu görülmektedir. Gayrimüslimler için istisna yaratan bir durum da şarap içtikleri için cezalandırılmamış olmalarıdır. Gayrimüslimler kendi dinlerine ve özel hukuklarına dair işledikleri suçlarda kendi cemaatlerinin en üst düzey yöneticileri tarafından cezalandırılırdı. Ancak kamu düzenini ilgilendiren durumlarda, yine Osmanlı Mahkemesi'ne başvurmak zorundaydılar. Dinleri veya özel hukuklarıyla ilgili konuları ise cemaat mahkemesine taşıyabilirdiler.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimler devlete haraç ve cizye isminde iki vergi ödemekteydi. Haraç, gayrimüslim toprak sahiplerinden topraklarından yararlanmayı sürdürmeleri için ürün üzerinden alınan vergidir. Cizye ise askere gitmedikleri için eli silah tutabilen ve vergi verebilecek olan gayrimüslimlerden alınmıştır. Cizye vergisi önceleri devlet memurları tarafından toplanırken II. Mehmet zamanında iltizam sistemine geçilmiş ve mültezimler tarafından toplanmıştır.²³

Gayrimüslim halkın ibadethaneleri ve mezarları gibi dini açıdan önemli olan yapılara ve topraklarına dokunulmamıştır. İbadetlerini de Müslüman halkı rahatsız etmeyecek şekilde yerine getirmişlerdir. Sadece Müslümanlar ile aynı mahalleyi paylaşan gayrimüslimlerin ibadet hakları sınırlandırılmıştır. Örneğin çan çalmaları ve İncil

²² Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.288.

²³ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.290.

okumaları kısıtlanmıştır.²⁴ Devlet topraklarında Müslüman halk öncelikli olduğu için gayrimüslimlerin ibadetlerini onları rahatsız etmeyecek şekilde gerçekleştirmelerine önem verilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı sınırlarında yaşayan gayrimüslim vatandaşlara bazı kısıtlamalara rağmen sosyal, dini ve ekonomik haklar tanınmıştır. İmparatorluk, Avrupa ülkelerinin karşısında kendini güçlü hissettiği dönemde koyduğu kuralları sıkı sıkıya denetlemiştir. Yeni kiliselerin inşa edilmelerine karşı çıkılmış ve tamiri yapılması gereken kiliseler kontrol altında tadilat görmüştür.

İstanbul'da ve Galata bölgesinde yaşayan gayrimüslimler için fermanlar çıkaran II. Mehmet'in Anadolu'daki gayrimüslimler için bir ferman çıkarıp çıkarmadığı bilinmemektedir. Çünkü II. Mehmet ve öncesi dönemleri aydınlatan belgeler yok denecek kadar azdır. Fakat 1453 yılından XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşası gerçekleşmemiş olması, ibadethane inşa etme yasağının Anadolu'da da geçerli olduğunu düşündürmüştür.²⁵

1.3. Osmanlı Devleti'nde Geç Dönemde Gayrimüslimlerin Statüsü

Klasik dönemde refah içinde yaşayan, haklarını kullanan, kendi cemaatleri içinde diledikleri gibi örgütlenen, dini ve hukuki sorunlarını rahatlıkla çözebilen gayrimüslimler devletin giderek zayıflamaya başladığı dönemlerin halk içinde yarattığı siyasi ve sosyo-ekonomik sıkıntılardan en az Müslüman vatandaşlar kadar etkilenmişlerdir. Devlet Müslüman vatandaşlarının sorunlarıyla alakalı olurken gayrimüslim vatandaşlar kendilerine farklı siyasi amaçları doğrultusunda el uzatan yabancı devletlerle yakınlaşmak durumunda kalmıştır.

Yabancı devletlerin de desteğini alan gayrimüslim halk yıllarca refah içinde yaşadığı Osmanlı topraklarında kendi bağımsız devletlerini kurmak istediler. Bu amaç doğrultusunda bağlı oldukları devlete isyan etmeye başladılar. Onları destekleyen Avrupalı devletler de Osmanlı Devleti'ni gayrimüslimlere daha fazla hak ve statü

²⁴Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.290-291.

²⁵ Sacit Pekak, a.g.m., s.173.

vermeleri için sürekli baskı altında tutmuşlardır. Çeşitli kapitülasyonlar alarak ve Osmanlı ile yapılan antlaşmalar ile gayrimüslim halktan yararlanmak istemişlerdir.²⁶

Dönemin ekonomik ve mali alanda yaşanan en önemli gelişmelerinden biri 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi olmuştur. Uzun yıllar boyunca Osmanlı iktisat politikasının temelini oluşturacak bu sözleşme ile yeni pazarlara ihtiyaç duyan İngiltere'ye ve diğer Batılı devletlere önemli ticari ayrıcalıklar tanınmıştır. Mali korumacılığı ortadan kaldıran ve yabancı tüccarların iç ticarete doğrudan katılmalarına ilk kez izin veren bu sözleşme ile Osmanlı mali yapısı bozulmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonrasında imparatorluk, Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan gayrimüslim halkın, Fransız İhtilalinden sonra zamanla sosyal, dini ve hukuksal durumları değişmeye başlamıştır. Fransız İhtilali ile dünyayı etkisi altına almaya başlayan milliyetçilik akımı ile Osmanlı toplumundaki millet kavramı aynı özellikleri göstermemiştir. Batıda meydana gelen bu milliyetçilik akımının esas amacı her millete ayrı bir devlet kurulması gerektiğidir. Bu nedenle Osmanlı'daki millet sistemi ile örtüşmemektedir.

Önceleri gayrimüslimler Osmanlı yönetimini Hristiyan yönetimine tercih etmişlerdir. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin desteğini aldıkları için onların yönetimini benimsemeye başlamışlardır. Bu durum ise yüzyıllardır bir arada yaşayan ulusları hürriyet, millet ve eşitlik kavramları doğrultusunda büyük derecede etkilemiştir. Osmanlı topraklarında da bütünlüğü tamamen sarsacak şekilde sonuçlar doğurmuştur.

Osmanlı yönetimi ciddi sonuçlara gebe olan bu milliyetçilik akımının önüne geçebilmek ve kendini korumak amacıyla azınlık halka eşitlik vadetmeye başlamış ancak azınlıklar verilen bu ayrıcalıklarla yetinmemişlerdir.

Özetle Fransız İhtilalinden sonra ortaya çıkan “milliyetçilik akımı” ile birlikte Avrupa ülkeleri; bilim, teknik ve askeri alanda geliştikleri için Osmanlı İmparatorluğuna

²⁶ Uğur Kurtaran, a.g.m., s.70.

üstünlük sağlamışlardır. Bu gelişmeler sayesinde gayrimüslim halkları da etkilemişlerdir. Bu nedenle İmparatorluğun gayrimüslim tebaası üzerindeki etkisi azalmıştır. Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve Aynalı Kavak Tenkihnemesi neticesinde gayrimüslimler yeni haklar²⁷ kazanmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanıyla da bu haklar genişletilmiştir.

XVIII. yüzyılda yer alan bu gelişmeler, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rum ve Ermeni topluluklarının Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde büyük sayıda yeni kilise inşa etmelerine yol açmıştır.²⁸

1.3.1. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlerin Statüsü

XIX. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmut'un hükümdarlık zamanında imparatorluk büyük sarsıntılarla karşılaşmış ve eski gücünü kaybetmiş olduğunun farkına varmıştır. Bu durum iç işlerde de yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Müslüman ve gayrimüslim halk birbiriyle düşman olacak dereceye gelmiştir. İmparatorluğun eski gücünü yitirmesiyle birlikte Avrupalı Devletler imparatorluk içindeki gayrimüslim halkı kışkırtmaya başlamış ve böylelikle söz sahibi olmuşlardır. Nitekim Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu milliyetçilik akımı da gayrimüslim vatandaşları kendi bağımsız devletlerini kurma hayali ile oldukça etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise bu kötü gidişatı engelleyebilmek için bir takım yenileşme önlemleri almış ve Avrupalıların iç

²⁷ Küçük Kaynarca Antlaşması'nda yer alan; "Madde 7: Osmanlı Devleti Hristiyanların hakkını ve kiliselerini koruyacaktır. Rus elçileri 14.maddede belirtilen İstanbul'daki kilise ve hizmetçilerinin her ihtiyaçlarını bildirmelerine yardımcı olabileceklerdir."

"Madde 14: Rusya, diğer devletler gibi Beyoğlu'nda bir kilise bina ettireceklerdir. Kilise umuma açık olup "Rus – Grek" kilisesi ismiyle anılacak; illel-ebed Rus elçisinin himayesinde olacak ve her türlü taarruzdan korunacaktır."

"Madde 16 / b: Eflak ve Buğdan, din işlerinde serbest olacaktır. Yeni kilise yapılmasına ve eskilerin tamerine engel olunmayacaktır."

"Madde 16 / d: Papazlara gerekli olan imtiyazlar verilecektir."

"Madde 17 / a: Rusya, işgal altında bulundurduğu Akdeniz adalarını Osmanlı Devleti'ne teslim edecektir. Osmanlı Devleti ise, birinci madde gereği, ada halkını işlediği suçlardan ötürü affedecektir. Madde 17 / b: Hristiyanlar tazyik altında bırakılmayacaktır. Kiliselerin tamir ve yenilenmesine engel olunmayacak ve kiliselere hizmet edenler engellenmeyecektir."

Aynalıkavak Antlaşması maddeleri için Bkz., Osman, Köse, a.g.e., s.285-287.

²⁸ Sacit Pekak, a.g.m. s.177.

işlerine karışmasını önlemek için birtakım çalışmalar yapmış ancak bunlar yeterli olamamıştır.

Sultan Abdülmecid zamanında ve 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yönetimi iyileştirme tasarısı halka duyurulmuştur. Tanzimat dönemi olarak isimlendirilen bu dönem yönetimin modern çağın getirilerini yakalayabilmesi için başlatılan çalışmaların gerçekleştirildiği dönemdir.

“Tanzimat dönemi, Tanzimat Fermanı maddelerinin yanı sıra 1856 Islahat Fermanı'nın maddelerinin uygulanmaya başladığı ve 1876 Meşrutiyetin ilanına kadar 37 sene süren bir dönemdir.”²⁹ Tanzimat döneminde devlet mevcut sistemi değiştirip çağdaşları ile aynı seviyeye gelebilmek için düzenlemeler yapmış ve bunların kontrolünü sağlamıştır.

Bu dönemde imparatorluk dini temeller üzerine şekillenen bir millet sistemi anlayışından vazgeçmiştir. Onun yerine “Osmanlılık” anlayışı getirilmiştir. “Osmanlı topraklarında yaşayan tüm vatandaşlar din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin Osmanlı vatandaşıdır” denilmiştir. Bu sayede ilan edilen ferman ile birlikte halkın tamamı devlet karşısında eşit kabul edilmiştir. “Hâkim millet” anlayışı terk edilmeye başlamıştır. Gayrimüslim ve Müslüman vatandaşların aynı haklara sahip olması ise millet sisteminin temellerini sarsmıştır. Bu yenilik Müslümanların aleyhine bir şekil almıştır. Osmanlı Devleti'nde Müslümanların ayrıcalıkları olup hâkim milleti oluştururken yeni yayımlanan bu fermanla ilgili ayrıcalıklarda dönüşüm yaşanmıştır. “Bu nedenle Tanzimat dönemi sonun başlangıcı olarak isimlendirilmiştir.”³⁰

Uzun yıllar İslam hukuku çerçevesinde yaşayan halkın bu durumu kabul edebilmesi için yönetici sınıfındaki insanlar tarafından sürekli olarak açıklamalar yapılmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan her vatandaşın din, dil ve ırk ayrımı yapılmaksızın can, mal, namus haklarının korunacağını ve Osmanlı topraklarındaki herkesin Osmanlı vatandaşı sayılacağı çok kez halka duyurulmuştur. Böylelikle Osmanlı yöneticilerinin gayrimüslim halka karşı aldıkları tutumun tamamen değiştiği görülmüştür. Ancak

²⁹ Konur Alp D, “Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Âdem-i Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c.9, sayı:17, s. 422.

³⁰ Konur Alp D, a.g.m. s.422.

başta İngiltere olmak üzere Protestan ülkeler, daha sonrasında da diğer Avrupalı devletler Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim halkların haklarını korumaya yönelik büyük çabalar içine girmişlerdir.³¹

Tanzimat döneminde, hem geleneksel Müslüman hukuk sisteminin korunması hem de Batı'dan ilham alarak yeni kanunların hazırlanması yönünde çifte bir yaklaşım benimsenmiştir.³² Tanzimat döneminde kabul edilen Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu gibi yasaların sağladığı katkılarla, tüm vatandaşların hakları padişah tarafından koruma altına alınmış ve vergi adaleti sağlanmıştır. Bu yeni kanunlarla birlikte, devletin vatandaşlara yönelik koruma ve hizmet sağlama görevi daha net bir şekilde belirlenmiştir. Ceza Kanunu, suç işleyenler için adil bir ceza sistemi getirirken, Ticaret Kanunu da ticari faaliyetlerin düzenlenmesi için gerekli görülmüştür.

Tanzimat döneminin bir diğer önemli gelişmesi ise 1856 senesinde ilan edilen Islahat Fermanı olmuştur. Islahat Fermanı gayrimüslim halkın anayasal düzeyde gelişmesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca her milletin ulusal bağımsızlığını kazanabilmesi için gereken zeminin oluşturulması için başlangıç noktası olmuştur. Dolayısıyla Islahat Fermanı'nın içeriğinde Fransız İhtilali'nin etkisi olduğu gözlemlenebilir.

Tanzimat dönemi gayrimüslim halkın devletten ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü Tanzimat'tan sonra din özelinde birleşen birçok farklı insan millet bilinci ile ayrılma düşüncesi içine girmiştir.

Osmanlı topraklarında gayrimüslim halkın dini ayinlerini yapmaları ve ibadetlerini gerçekleştirmeleri hiçbir zaman sorun haline gelmemiştir. Ancak devletin zayıflama sürecinde Rusya'nın Ortodoks halkın koruyuculuğunu üstlenmesini iddia ettiği ve kiliselerini korumayı garanti vermesi bu olayı bir sorunmuş gibi göstermiştir. Tanzimat döneminde ise bu durumlar milletler arası ilişkilerin esaslı konularından olmuştur. Islahat Fermanı ile ise Osmanlı topraklarında önceleri zımmîler ibadet

³¹ Sacit Pekak, a.g.m. s.177.

³² Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.295.

haklarından mahrum ediliyormuş gibi hukuken bir taahhüt altına girmiştir.³³ Fermanda gayrimüslim mabetlerinin tamirine engel olunmayacağı ancak bunların yeniden yapılmalarının Babıali'nin izni ve padişahın onay fermanının olması gerektiği hükmü yer almıştır. Yani yeni kilise yapma yasağı ve mevcut kilise tamiri için izin alınması kuralı gayrimüslimleri zorlamamıştır. Nitekim 1885 senesinde yalnız İstanbul'da yaklaşık yüz elli adet kilise ve havranın mevcut olduğu bilinmektedir.³⁴

Osmanlı Devleti, gayrimüslim halkı asimile etmeye yönelik bir politika izlememiştir. Gayrimüslimler, kendi dinlerini ve kültürlerini koruma ve yaşatma özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Müslüman olmayı seçenler için din değiştirme sürecinde genellikle zorluk yaşamamışlardır. Ancak, yalnızca Müslüman olmayı tercih edip daha sonra eski dinlerine geri dönmek isteyenlerin bu süreçte zorluk yaşadığı bilinmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nde İslam'a geçmiş bireylerin eski dinlerine geri dönme talepleri genellikle kabul görmemiştir.

Tanzimat döneminde ise gayrimüslim halkın din değiştirmesinde ciddi sorunlar yaşanmamış ve genellikle dini özgürlüklerine saygı gösterilmiştir. Ancak Müslüman halkın din değiştirmeleri uygun görülüyordu. Osmanlı topraklarında İslam hukukuna göre kendi isteğiyle din değiştiren Müslümanlar şer'î hukuk gereğince ölümle cezalandırılırdı.³⁵ Tanzimat'tan sonra bu ceza verilmemeye başlamıştır. Bu cezanın verilmeyişini gören Müslümanlar askerlikten muaf olmak adına din değiştirmişlerdir. Osmanlı ise bu insanları cezalandırmamıştır. Ancak askere almaya devam etmiştir. Askerlikten muaf olmak için din değiştirenlerin cezalandırılmayıp askere alınmaları Avrupalı Devletleri tatmin etmemiş zorla askere alınmalarına karşı çıkmışlar ve bu nedenden dolayı Osmanlı Devleti ile anlaşmazlıklar yaşamışlardır.

Vergi alanında da Müslim – gayrimüslim arasında bir eşitlik sağlanmıştır. Öşür ile haraç vergileri arasındaki farklar kaldırılmıştır. Bunun yanında gayrimüslimlere *bedel-i askeriyye* isimli bir vergi konulmuştur. Gayrimüslimler eşitlik sebebiyle konulan askerlik görevine ciddi bir şekilde karşı çıkmışlardır. Bu nedenle ismi geçen vergi

³³ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam- Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", İlan Araştırma Dergisi, c.1, 1996, s.140.

³⁴ Mehmet Akman, a.g.m., s.140.

³⁵ Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.300.

cizye yerine tekrar yürürlüğe konulmuştur. Vergiler yeniden düzenlenirken örfi vergiler de kaldırılmıştır.

Fransa Ceza Kanunu 1858 yılında bazı ek ve değişiklikler sonucunda Osmanlı topraklarında da kabul edilmiştir. 1862 senesinde ise Ticaret Usul Kanunu yayınlanmıştır. Bunları uygulayacak karma birer mahkeme oluşturulmuştur. Batı'dan alınan kanunların Osmanlı ülke topraklarında konuşulan her milletin diline çevrilerek ilan edileceği duyurulmuştur.³⁶

1864'te yürürlüğe giren Vilayet Nizamnamesi ile vilayet, kaza ve sancaklarda kurulma kararı alınan idare meclislerinin Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşturulacağı kararı da alınmış olup gayrimüslimlere de üye olma hakkı tanınmıştır. Böylece Müslüman halk ile gayrimüslim halk aynı anda meclise üye olma hakkına sahip olmuştur. Aynı zamanda, tam bir eşitlik sağlamak için gayrimüslimlere de askerlik yapma zorunluluğu getirilmiştir. Bu sayede, gayrimüslimlerin siyasi hayata tam anlamıyla katılma önü açılmıştır.³⁷

Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın katmış olduğu yeni haklarla devlet içindeki gayrimüslimlerin durumu Müslüman vatandaşların durumundan daha iyi bir hal aldı. Fermanlar sayesinde gayrimüslim halk devlet tarafından kanunların yürürlüğe konulması, azınlıkların güvenlikleri koruma altına alınıp, eşitlik ve hukuk mahkemelerinde temsil edilmeleri sağlanmıştır.

XVIII. yüzyılda Avrupa'da kralların mülkiyet hakkının garantiye alınması, eğitimin halka yayılması gibi halkın verimliliğini artıracak gelişmeler yaşanmıştır. Aynı çalışmaların Osmanlı halkının da verimliliğini arttıracak şekilde devlet politikası haline getirilmesi gerektiği Osmanlı idarecileri tarafından düşünüldü. Bu doğrultuda Tanzimat döneminde gayrimüslim halkın verimliliğini artırmak amacıyla yasal düzenlemeler getirilmiştir.

Osmanlı döneminde, gayrimüslimler eğitim konusunda özgürdü. Kendi ibadethanelerini yönetme hakkına sahip olmanın yanı sıra, eğitim kurumlarını da kendi

³⁶ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.295.

³⁷ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.297.

cemaatleri aracılığıyla idare edebiliyorlardı. Kendi dillerinde eğitim verme ve ders programlarını düzenleme yeteneğine sahip olan gayrimüslimler, zaman zaman cemaatlerin yardımıyla okullarını geliştirmeye çalıştılar ve kendi tarih ve kültürlerini yaşatmaya önem verdiler. Bu ayırım, çok uluslu bir devletin bireyler yerine cemaatleri muhatap almasından kaynaklanıyordu. Zamanla, Maarif Nezareti bu müfredatı denetlemeye başladı. Bu sebeple, başlangıçta daha esnek olan bu durum ilerleyen zamanlarda daha düzenli bir yapıya kavuştu. Özellikle yabancı gayrimüslimler için bu hususa dikkat ediliyordu.

Tanzimat Fermanı ile Müslüman-Gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarının askerlik, vergilendirme, mülkiyet hakkı gibi konularda hukuka uygun bir düzen getirilip, kimse yargılanmadan cezalandırılmayacaktır.³⁸

Islahat Fermanı'nın da anlaşılabileceği gibi amacı, gayrimüslim halka hak ve görevlerde Müslümanlarla eşitlik sağlamaktır. Fermanın hedefi, gayrimüslimlerin devlet içinde ve hizmet yönetiminde etkin rol alabilmeleri için çeşitli haklar tanımaktı. Ferman ile cemaat şeflerinin dünyevi yetkileri ellerinden alınarak gayrimüslim cemaatlere kendi iç yönetimlerine katılabilme hakkı da verilmiştir. Ayrıca cemaat şeflerinin uyguladığı ağır vergi yüküne ve sıkça rastlanılan şikâyetlere de çözüm bulunmuştur.³⁹ Yine bu fermanla kıyafetlerine ilişkin bazı kısıtlamalar da kaldırılmıştır.

Aynı zamanda kilisenin medeni hukuk davalarındaki yetkileri de kaldırılmıştır. Medeni hukuk davaları, eyalet ve sancak karma mahkemelerinde vali veya kadıların huzurunda, nizami ve şer'î kurallara uygun olarak açıkça görüşülecek ve karara bağlanacaktır.⁴⁰ Gayrimüslimlerin aralarındaki miras davaları ise kendi istekleri doğrultusunda cemaat şefleri ya da meclisleri tarafından çözümlenmiştir.

Islahat Fermanı sayesinde Müslüman ve Hristiyan vatandaşlar arasındaki eğitim, vergi ve devlet görevleriyle ilgili eşitsizlikler ortadan kaldırılmıştır. Ferman, her iki gruba da aynı hakları ve imkanları tanıyarak toplumsal adaleti sağlamaya çalışmıştır.

³⁸ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.298.

³⁹ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.295-296.

⁴⁰ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s.57.

Tanzimat'ın ardından Islahat Fermanı, gayrimüslim topluluklarının anayasal gelişmeler ve milli bağımsızlık taleplerinin temelini oluşturmuştur. Fermanı'nın yayımlanması ile daha önce Osmanlı topraklarındaki azınlıklara verilmiş olan ayrıcalıklar genişletilerek güçlendirilmiştir. Islahat Fermanı sayesinde, gayrimüslim milletlerin hukuki ve toplumsal statüsü güçlenmiş, gayrimüslim vatandaşların eşitlik, güvenlik ve hukuk alanlarında temsil edilmelerini sağlamıştır.

Bu ferman, herkese eğitim kurumu açma hakkı da tanımıştır. Yine gayrimüslimlerin sosyal ve dini yapılarının onarımları esnasında zorluk çıkarılmamıştır. Yeni kilise inşa edilmesinde ise Babıali'nin izni ve padişahın onay fermanı gerekmiştir.

Bu bilgilere ek olarak Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlık halkları devletin anayasalarında tanınmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı birliği siyaseti son olarak 1876 Kanun-i Esasi'de "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olursa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tabir olunur*" maddesi ile kesin şeklini almıştır.⁴¹ Yine 1876 tarihli anayasada yer alan "*... memiilik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyânın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyyenin kemâkan cereyanı devletin taht-ı himayetindedir*" şeklindeki 11. maddeyle gayrimüslim ibadethanelerinin var olan statüsü anayasal olarak koruma altına alınmıştır.⁴² Tüm bu yenilikler XIX. yüzyılın, Osmanlı Devleti'nde ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda köklü değişimler yaşanan bir süreç olduğunun kanıtıdır.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda millet anlayışı etnik ve dil sınıflandırmasına göre değil, din ve mezhep aidiyeti esasına dayanıyordu. Tanzimat dönemi sonrasında her bir cemaat kendi iç nizamnamelerini hazırlamıştır. Patrik, ruhani kurullara ek olarak meclise de katılmıştır. Bu sayede millet örgütü kendi denetim mekanizmasını kazanmıştır. Ayrıca bu cemaatlerin vakıflar, okullar, toplumsal tesislerinin yönetilmesi millet meclislerine bırakılmıştır. Artık dini ve ibadet özgürlüğüne sahip olan gayrimüslim cemaatler, kendi aralarında yardım toplamış ve sosyal varlıklarını devam

⁴¹ Uğur Kurtaran, a.g.m. s.66.

⁴² Mehmet Akman, a.g.m., s.141.

ettirmeye çalışmışlardır. Bu yardımların toplanması, patrikhane ve hahamhane denetiminde gerçekleşmiştir ve devlet izni gerektirmiştir.

1.3.2. Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlere Verilen Statülere Osmanlı Halkının Tepkileri

1839 senesinden itibaren başlayarak ülkede gerçekleştirilen ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim halka yönelik olduğu açıkça belirtilen reform hareketleri Müslüman ve gayrimüslim halk tarafından tepkilerle karşılanmıştır.

Örfi hukukun yanında şer'î hukukla da yönetilen Osmanlı Devleti'nde Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan eşitlik kavramını gerçekleştirmek için zorlu çalışmalar gerekmiştir. Eşitlik ilkesinin ülkeye gelebileceğine inanan azınlık kitlenin tüm uğraşlarına rağmen istenilen başarı Osmanlı topraklarında gerçekleşmemiştir. Üstelik sonradan devlet hayatında ikilik yaratmakla suçlanmışlardır. Bozkurt'a göre bunun sebebi bir yandan batıdan aldıkları kurumları yaygınlaştırırken diğer yandan da eğitim ve yargı sistemi gibi şeraite dayanan geleneksel kurumları muhafazanın mümkün olabileceğine inanmış olmalarıdır.⁴³ Farklı temellere dayanarak oluşan bu sistem doğal olarak döneminde kaynaşmayı gerçekleştirememiştir. Bu başarısızlıkta laik ve teokratik unsurların farklılığıyla birlikte halkın da isteksizliği ve tepkileri büyük etken olmuştur.

Islahat hareketlerinin önemli isimlerinden biri olan Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat dönemine gelen bu halklar arasındaki eşitliğin ileride çeşitli sorunlara yol açacağını öngörmüştür. Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalesinin mümkün olabileceği için sürecin yavaş bir şekilde ilerlemesi gerektiğini belirtmiştir. Aksi takdirde Hristiyanlara verilen hakların Müslümanlar tarafından büyük tepkilerle karşılanabileceğini söylemiştir.

Gayrimüslim halka verilen bu hakların Avrupalılar tarafından yıpratıcı amaçlarla kullanılabileceğinden söz etmiştir.⁴⁴ Mustafa Reşit Paşa'nın bu öngörüsü ne yazık ki

⁴³ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.60.

⁴⁴ Konur Alp, D, **a.g.m.** s.423.

doğru çıkmıştır. Tanzimat döneminde gayrimüslimler kendilerine verilen bu haklar sayesinde devletin önemli yerlerinde görevlendirilmeye başlamışlardır. Bu değişim ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışını çabuklaştırmıştır.

Islahatlarla gayrimüslimlerle eşitliğinin ilan edilmesi, Müslümanların dini duygularını incitmiştir. Gayrimüslim halka verilen bu imtiyazların kendilerine verilmiş olan hakları kısıtladığını düşünmüşler ve verilen yeni haklara tepki göstermeye başlamışlardır. Devletin şeriata uymadığını ve dini gerekçeleri yok edeceklerini iddia etmişlerdir.

Özellikle muhafazakâr Müslüman çevrelerden de fermanların ilan edilmesine yönelik büyük ölçüde tepkiler yükselmiştir.⁴⁵ Devletin gerilemesinin nedeni olarak gördükleri gayrimüslimlerin yeni hakları ve kanun önünde eşitlik verilmesini tepki ile karşılamışlardır. Tanzimat Fermanı, Müslüman halk arasında bir Frenk icadı olarak görülmüş ve bu fermanlarla daha önce yasaklanmış olan dini ayinlerin, örneğin çan çalınmasının serbestçe yapılmasına izin verilmesi, Müslümanlar arasında tepkiye neden olmuştur.⁴⁶

Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra bir grup Müslüman halk yönetmeye alışkın oldukları ve artık yönetilecek konuma geldikleri, eski hak ve ayrıcalıklarını kaybettiklerini iddia ederek üzüntülerini belirtmişlerdir. Ayrıca dinlerine de müdahale edildiğini ifade etmişlerdir. Bu nedenle de anlaşıldığı üzere Müslümanlar haklarının ve özgürlüklerinin kısıtlandığı gerekçesiyle fermanlara karşı gelmişlerdir.

Halk fermanları çıkaran yöneticilere de tepki göstermiştir. Fermanın matbaasını mühürletmeyi reddeden dönemin Hariciye müsteşarı Safvet Efendi, halkın takdirini kazanırken, bu fermanı onayladığı için Şeyhülislam halk tarafından eleştirilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasında öncü olan Mustafa Reşit Paşa bile Islahat Fermanı'ndan sonra daha ılımlı karşılanmaya başlanmıştır.

⁴⁵ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.155-156.

⁴⁶ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye (1826-1882)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 39-40.

Mustafa Reşit Paşa da bu fermanı hazırlayan Âlî ve Fuat Paşaları aşırı aceleci olmakla eleştirmiştir. Gayrimüslimlere tanınacak hakların aşamalı olarak ve yabancı müdahalelerin olmadan gerçekleşmesi gerektiğini düşünmüştür. Devletin temel hâkim milleti olan Müslümanların da bu eşitlik sağlayan fermana yavaşça alıştırılması gerektiği düşüncesini ortaya atmıştır. Mustafa Reşit Paşa, Islahat Fermanı'na tamamen karşı olmamakla birlikte yalnızca yabancı üç büyük devletin büyükelçilerinin katkılarıyla hazırlandığını ve ilan edildiğini öne sürerek karşı çıkmıştır. Dış baskılarla yayınlanan bu fermanın sonucunda Avrupalı devletlerin kendi iç işlerine müdahale edebileceği endişesini taşımıştır. Müslümanlar arasında ortaya çıkan bu tepkiler bazı bölgelerde çatışmalara yol açmıştır. Fermanın ilanının Kuleli Vakası'nın da nedenlerinden biri olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁷

Tanzimat döneminde yapılan reformlar, şaşırtıcı bir şekilde gayrimüslimler arasında da ciddi tepkilere yol açmıştı. Milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlık mücadelesine giren gayrimüslim topluluklar, kendilerine verilen ayrıcalıkların yetersiz olduğunu düşündüler. Hatta Islahat Fermanı, Müslümanlar ve Osmanlı devlet adamlarının yanı sıra, beklenmedik bir şekilde gayrimüslimlerden de büyük tepkiler aldı. Görünüşte hâkim millet konumundaki Müslümanlarla eşitlenmelerine rağmen, özellikle eşitlik ilkesine karşı çıkan çevreler oluşmuştur. Rumlar, Müslümanların üstünlüğünü kabul etmelerine rağmen Ermeni ve Yahudilerle aynı seviyeye konmalarını kesinlikle kabul edemeyeceklerini sıkça dile getirmişlerdir.

Rumlar, gayrimüslimler içinde en ayrıcalıklı sınıfı teşkil etmişlerdir. Eflak ve Boğdan beylikleri ve tercümanlık faaliyetleri için Rumlar arasından seçimler yapılmıştır. Bu nedenle Rumlar bir ölçüde devlet idaresinin içinde yer almışlardır. Islahat Fermanı'nın getirdiği tam eşitlikle Rum Patriği, diğer zimmî topluluklarla eşit sayılma ilkesine sıcak bakmamış olsa da protokolde diğer cemaatlerin önünde yer almıştır.⁴⁸

Fermanlar, din ve cemaat liderlerinin haklarının sınırlandırılması nedeniyle gayrimüslim din ve cemaat liderlerinin itirazlarına da yol açmıştır. Mevcut statü, kendi

⁴⁷ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.61-62.

⁴⁸ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.189-190.

çıkarlarını koruduğu için yeni ıslahatların onların refahını tehdit etmesi de bu başkaldırının sebeplerindendir. Ayrıca yeni ıslahatlar din adamlarının kendi cemaatleri içinde otoritelerini sarsmasından ve malî kaynaklarını da tehlikeye düşürmüş olmasından dolayı hoşnutsuzluklarını bildirmişlerdir. Bu nedenle bu reformlara karşı muhalif olmuşlardır. Islahat Fermanı ile kilisenin keyfi vergi sistemine son verilmesi, ekonomik özgürlüklerinin yanı sıra sosyal ve politik çıkarlarının da zarar görmesi din adamlarını bu fermanların düşmanı haline getirmiştir.⁴⁹

Islahat Fermanı ile askerlik yetkisi verilen gayrimüslim halk askere alınmak istemediği için bu ıslahata karşı gelmiş ve tepki göstermiştir. Ancak tam eşitliğin sağlandığı belirtilmiş cizye vergisine son verilip askerlik alımı olacağı belirtilmiştir. Batılı devletlerin araya girmesi ile de yukarıda bahsi geçen yeni bir vergilendirme sistemi ile gayrimüslimler askerlikten yine vergi karşılığında muaf tutulmuşlardır. Bu durum ise Mustafa Reşit Paşa'nın endişelerinin gerçekleşmeye başladığını açıkça ortaya koymuştur.

Fermanın ilanından sonra, gayrimüslim mahallelerinde ciddi bir şekilde artış gösteren izinsiz yapılaşma, inşaat ve tamirler Müslümanları iyice rahatsız etmiştir. Geleneksel mimarinin dışında çan kuleli olarak inşa edilen büyük kiliseler halkın tepkisini çekmiştir.

Tanzimat döneminde planlanan yeniliklerin uygulanmadığını öne süren Hristiyan halklar da ayaklanmalar ortaya çıkarmıştır. Bu ayaklanmalar toplumsal ve siyasal bir asayişsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın maddeleri başkent dışındaki coğrafyalarda özellikle de içten içe kaynaklı Balkan Yarımadası'nda çok etkili biçimde uygulanamamıştır. Devletin ekonomik sıkıntıları, taraflar arasındaki önyargılar, iç ve dış gelişmeler gibi etkenlerin bir araya gelmesi, eşitlik ve hoşgörü temelli reformların tam olarak kabul edilmesini zorlaştırmış ve çatışmalara neden olmuştur.⁵⁰ Bu gibi sebeplerle, fermanın uygulamada bazı zorluklarla karşılaşması kaçınılmaz bir durum olmuştur.

⁴⁹ Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s.63.

⁵⁰ Önder Kaya, **a.g.e.**, s. 162.

1.3.3 Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlere Verilen Statülere Avrupalı Devletlerin Tepkileri

Tanzimat Fermanının ilan edilmesinin temel sebeplerinden biri de Osmanlı Devleti'ni kendi iç işlerine Avrupalıların karışmasını önlemektir. Ancak ne yazık ki bu konuda ferman yeterli kalmamıştır.⁵¹ Ferman, gayrimüslim tebaanın haklarını koruyan ve modernleşmeye yönelik önemli bir adım olmasına rağmen Osmanlı hükümeti yabancı devletlerin etkisinden tamamen sıyrılamamıştır. Tanzimat dönemi gelişmeleri genel itibariyle ele alındığında gayrimüslim halka verilen imtiyazlar ve ayrıcalıklar nedeniyle Osmanlı topraklarında Avrupalı Devletlerin baskılarında artış görülmüştür. Çünkü genel olarak koruyuculuklarını üstlendikleri bu halklara verilen ayrıcalıklar kendi çıkarları doğrultusunda yeterli görülmeyecek, Osmanlı yöneticilerine bu konuyu bahane ederek isteklerini rahatça kabul ettirme imkânı ele geçirmişlerdir.

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi Osmanlı Devleti'nin eşit vatandaşlık politikaları çerçevesinde önemli bir adım attığı şeklinde değerlendirilir. Bu ferman içindeki maddelerden dolayı Müslümanların kendilerini devletin sahibi olarak görmeleri açısından bulundukları konumu sarsmıştır. Bu nedenle Müslüman halkın Tanzimat dönemine olan tepkisi yukarıdaki başlıkta açıklanmıştır.

Dönemin gazeteleri, Tanzimat dönemi ıslahatlarının hükümlerini ve siyasi eşitlik anlayışını, Tanzimat paşalarının mevkilerini muhafaza etme ve Avrupalı devletlerine hoş görünme çabaları olarak yorumlamışlardır.⁵² Bazı gazete yazılarında, fermanın ilan edildiği hükümet ve üyeleri, Müslüman gibi görünen Avrupalılar olarak suçlanmıştır. Tanzimat dönemi aydınları Islahat Fermanı sonrasında gerçekleştirilen reformları, Avrupalı devletlerin arzu ve istekleri doğrultusunda yapılmış, sınırlı bir kesimi hedefleyen, gayrimüslim halkların durumunu düzeltmeyi amaçlayan düzenlemeler olarak değerlendirmektedirler.

⁵¹ Önder Kaya, **a.g.e.**, s. 161.

⁵² Nergiz Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Kırklareli, 2020, s. 645.

Islahat Fermanı'nın yayınlanması ile birlikte Avrupalı Devletler gayrimüslim haklarını himaye politikaları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yaptıkları müdahaleyi artırdıkları görülmüştür.

Hristiyan halkın Avrupa devletleri tarafından koruma altında olmaları, Müslüman halkın günlük yaşamını zorlaştıran bir durum yaratmıştır. Müslüman toplum ile Hristiyan Osmanlı vatandaşları ve tüccarlar arasındaki sorunlar, Avrupalı devletlerin koruma politikalarıyla birleşerek uluslararası boyutta bir soruna dönüşmüştür. Osmanlı Devleti içinde yaşamaya devam eden ancak Avrupalı devletlerin vatandaşlığına geçen gayrimüslim topluluklar, yabancı tüccarlara tanınan özel haklarla ticaret yapmayı sürdürmüşlerdir. Böylelikle büyük kazançlar sağlamışlardır. Osmanlı toprakları içerisinde Avrupa vatandaşı olan kişilerin sayısının artması, Osmanlı'nın kendi vatandaşlığından çıkmalarını önlemek için tedbirler almasını gerektirmiştir. Avrupa devletlerinin vatandaşlığına geçen bireylerin iç hukuk sisteminde yarattığı sorunlar, Avrupalı devletlere verilen özel hakların gözden geçirilmesi ve kaldırılma taleplerine yol açmıştır.

Tanzimat döneminde gayrimüslimlere verilen haklar Avrupalı devletleri bir bakıma rahatsız etmiştir. Bu hakların kimi zaman yetersiz olduğunu kimi zaman da yanlış olduğunu vurgulayarak Osmanlı siyasetinde etkin rollerini artırmışlardır. Örneğin gayrimüslimlere verilen askerlikten muaf olmama imtiyazı Avrupalılar tarafından eleştirilmiş ancak Osmanlılık fikir akımının gerçekleşmesi için önemli bir adım olmuştur. Ancak Avrupalı devletlerin uyguladığı baskılar sonucu Osmanlı devleti bu maddeyi yürürlükten kaldırarak Avrupalı Devletlerin isteği doğrultusunda yine vergi maddesi ile düzenlemiştir.

Batılı devletler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşümünü konu alan Doğu Sorunu, imparatorluk yıkılana kadar varlığını devam ettirmiştir.⁵³ Fermanların hazırlanıp ilan edilmesi İngiltere ve Fransa'yı memnun etmişse de Avusturya ve özellikle Rusya, fermanlardan bir o kadar rahatsız olmuşlardır. Çünkü Avusturya ve Rusya da Osmanlı gibi çok uluslu bir yapıya sahiplerdir. Bu nedenle Osmanlı

⁵³ Önder Kaya, a.g.e., s. 161.

İmparatorluğu tarafından azınlık halka tanınan hakları bu iki imparatorluktaki azınlık halkın da talep etmesinden çekinerek endişeye kapılmışlardır.

İngiltere ve Fransa da her ne kadar fermanların ilanında memnun olduklarını belirtmiş olsalar da Ortadoğu ve Hindistan yolu politikası münasebetiyle önem taşıyan Osmanlı ülkesi üzerindeki emellerini tahakkuk ettirme politikalarında herhangi bir değişiklik yapmamışlardır.⁵⁴

Görüldüğü gibi, Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin hedeflediği pratik çıkarları sağlamaktan oldukça uzak kalmış ve ülke içindeki gayrimüslim ve Müslüman unsurları memnun edemediği gibi aynı zamanda Avrupalı devletlerin de Osmanlı Devleti'nin iç işlerine dahil olmalarını önleyememiştir.

⁵⁴ Önder Kaya, **a.g.e.**, s. 161-162.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE MİMARİ GELİŞİM SÜREÇLERİ VE KİLİSELERİN DURUMU

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem uygulamalarında 1699 Karlofça Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile yeni bir dönem başlamıştır. Giderek dibe yol alan bir devlet tekrar yenilikler ve düzenlemeler yaparak devrinin çağdaşlarını yakalamaya çalışmıştır. Ancak hemen her alanda yapılan ya da yapılmaya çalışılan yenilikler kimi zaman sonuçsuz kalmıştır. Askeri, sosyal, ekonomik ıslahatları XIX. yüzyılda mimari alanda da getirilen ıslahatlar izlemiştir.¹

XVIII. yüzyılda Avrupa karşısında büyük yenilgiler alan Osmanlı Devleti idari ve askeri sorunlar yaşamaya başladı. Bu nedenle Osmanlı topraklarında idari yapılar batıyı örnek alarak değişim başlatmıştır. Bu dönemde yoğun bir şekilde toprak kaybeden Osmanlı ilk değişimi askeri alanda gerçekleştirmiştir. Askeri alanda başlayan bu batılılaşma hareketi mimari alanda da kendini göstermiştir.² Bu nedenle XVIII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıya açılma dönemi olarak bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ile kurduğu yakın diplomatik ilişkiler, beraberinde önemli imtiyazları getirmiştir. Bu imtiyazlar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ile daha sıkı bağlar kurmuş, elçiler göndererek diplomatik ilişkilerini güçlendirmiştir. Bu dönemde Batı'nın gelişmeleri ve yenilikleri Osmanlılar tarafından yakından takip edilmiştir.

Özellikle Avrupalı devletlerin canlandırdığı ve yönlendirdiği Doğu ticaretinin etkileri, Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik yapısını ve mimari düzenlemelerini etkilemiştir. Batı'dan gelen ürünlerin ülkede yaygınlaşması, mimari üsluplarda değişikliklere yol açmıştır. Osmanlı mimarları, Batı'dan gelen yeni malzemeleri ve teknikleri kullanmaya başlayarak yerel mimari ile sentezlemeye çalışmışlardır.

¹ Ece Sönmez Pulat, “19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020, s.11.

² Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.66.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, önce çeşme ve konut mimarisi alanında ve daha sonra da cami mimarisi alanında, Osmanlı Barok üslubu olarak adlandırılan yeni bir mimarlık tarzı ortaya çıkmıştır. Bu tarz, Barok üslup özelliklerini taşıyan mimari unsurların, özellikle Anadolu'da, uzun süre yapıların süslenmesi, kapılar, pencereler ve yazıt çerçeveleri gibi yapısal olmayan kısımlarda görülmesiyle kendini gösterir.³ Bu durum, barok üslubunun Osmanlı sanatına küçük sanatlar yoluyla girdiğini işaret etmektedir.

Barok üslubu, XVIII. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olmaya başlamıştır.⁴ Bu tarz, süslü ve hareketli detaylar, kıvrımlı formlar, simetri ve büyük ölçekli süslemeler ile karakterizedir. Barok mimarisi, zenginlik ve gösterişe vurgu yapar ve genellikle gücü ve ihtişamı simgelemek için kullanılır.

Osmanlı Barok üslubu, Osmanlı mimarlık geleneğine yeni bir estetik anlayış getirmiştir. Bu tarz, geleneksel Osmanlı mimarisinin sade ve geometrik formlarından farklı olarak, daha karmaşık ve süslü detaylara yer verir. Özellikle çeşmelerde, konutlarda ve camilerin süslemelerinde Barok üslubunun etkileri görülmüştür. Bu dönemde, mimari yapıların dış cephesinde ve süslemelerinde daha büyük bir özgürlük ve çeşitlilik gözlenmiştir.

Ancak, Osmanlı Barok üslubu, Osmanlı mimarlık geleneğinin temel karakteristik özelliklerini tamamen değiştiren bir akım olmamıştır. Barok üslubu, Osmanlı sanatına küçük sanatlar yoluyla sızarak, özgün mimari kimliğin korunmasına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Osmanlı mimarisi, Barok üslubuyla bir sentez oluşturarak, kendi özgün tarzını korumuş ve zenginleştirmiştir.

XVIII. yüzyılda başlayan ve yeni üsluplarla inşa edilen yapılar, yöneticiler tarafından benimsenmesiyle zengin kesimden insanlar köşk yapma ve lale yetiştirme modasını başkentte başlatmıştır. Bu yeni moda, köşklere uygulanan süsleme tarzının camilere de yansımaya neden olmuş ve bazı camiler deniz kenarlarına inşa edilmeye başlanmıştır. Yalı Camii gibi yapılar, bu geçiş döneminin örnekleri arasında yer alır

³ Ela Gönen, "İstanbul Mimarî Dokusunda Modern-Sonrası Uygulamalar", İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s.26.

⁴ Ela Gönen, a.g.m., s.25.

ve Osmanlı mimarisindeki değişimi ve yeni üslupları temsil eder. Bu dönem, Osmanlı mimarisinin gelişiminde önemli bir adım olmuş ve sonraki dönemler için bir temel oluşturmuştur.

Bu dönemin en belirgin özelliği, süslemelerde boşluk bırakmayan natüralist tarzda yerleştirilen meyve ve çiçek motifleridir. Bu yeni üslup, Osmanlı mimarisinde bir geçiş dönemini temsil eder. Klasik Osmanlı Türk sanatının kendi özgün motifleri, batıdan gelen yeniliklerle birleşerek özgün kimliğini kaybetmeye başlamış ve yeni biçimlere bürünmeye başlamıştır. Batı etkisiyle birlikte Osmanlı mimarisinde artan süslemeler, daha karmaşık formlar ve detaylarla kendini göstermiştir. Bu dönemde çiçek ve meyve motifleri gibi natüralist unsurların yoğun kullanımı dikkat çekmektedir.

Mimar Sinan'ın vefatından sonra Klasik Osmanlı mimarisi, yavaş yavaş yerini Geç Dönem Osmanlı mimarisine bırakmıştır. Klasik tarzda yapılar azalarak tamamen Avrupa tarzı mimariye teslim olunmuştur. Bu geçiş süreci, 1722'de Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Avrupa gezilerinden sonra Avrupa mimarlığının Osmanlı topraklarında görölmeye başlamasıyla hız kazanmıştır.⁵ Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Avrupa seyahatleri sonucunda ülkeye Avrupa'dan çizimler, desenler ve diğer mimari alıntılar getirdi. Bunun da Osmanlı mimarisinin evrimine büyük etkiler sağladığı söylenir. Elçilerin ilettikleri gözlemler, genellikle Avrupa'nın saray çevrelerinin yaşam tarzı, saray ve köşk mimarisi hakkında bilgiler içermiştir. Bu gözlemler, Osmanlı yöneticilerini oldukça fazla etkilemiş, sonuç olarak Haliç'in kıyı bölgelerine köşkler ve bahçeler inşa edilmesine yol açmıştır. Sultan III. Ahmed döneminde yapılan kasırlar, Versailles ve Fontainebleau saraylarından ilham alınarak tasarlanmış ve hatta bu binaların vaziyet planları getirtilmiştir.⁶

Osmanlı mimarlığı, Batı etkisiyle birleşerek yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem, Osmanlı mimarlığının Batıya açıldığı ve Batı tarzı unsurların Osmanlı mimarisinde

⁵ Doğan Kuban, **a.g.e.**, 605.

⁶ Ela Gönen, "a.g.m.", s.25.

yer bulmaya başladığı Lale Devri olarak bilinir. Bu süreçte, Osmanlı mimarisi kendi özgün özelliklerini koruyarak Batı mimarisiyle bir sentez oluşturmaya başlamıştır.

XIX. yüzyıl başlarında, Barok üslubun yanı sıra Osmanlı mimarisine Rokoko üslubu da dahil edilmiştir. Bu dönemde yaşanan üslup karmaşası nedeniyle bazı yapılarda tüm üslupların bir arada kullanıldığı örnekler de ortaya çıkmıştır. Ampir üslup özellikleri de bu kullanılan üsluplar arasında kendini belirgin bir şekilde göstermiştir. Ancak Fransa'dan getirilen bu üslup, baroktan tümüyle vazgeçilmeden ve üslupsal bütünlük endişesi olmadan kullanılmıştır. Bu dönemde, Osmanlı mimarisi çeşitli üslupların karmaşık bir sentezi ile de şekillenmiştir. Ampir üslubunun belirgin özelliklerini en iyi yansıtan eserlerden biri olarak kabul edilen II. Mahmud'un türbesi, başkent İstanbul'da önemli bir örnektir.⁷

Bu dönemde şehir mimarisinde geniş ve zengin yerlere sahip olan camiler yerlerini yerleşme alanlarında kışlalara, sivil mimarilere ve görkemli saray yapılarına bırakmıştır.⁸ Tanzimat dönemi, Osmanlı mimarlık tarihinde “sivil mimari çağı” olarak isimlendirilmiştir.⁹ Bu dönemde genellikle büyük ölçekli köşk, kasır, saray gibi büyük anıtsal nitelikli yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde saray ve köşkler çoğunlukla başkentte Boğaz'ın kıyı bölgelerine inşa edilmiştir. Büyük planlarla inşa edilen bu sarayların haricinde pek çok kasır ve köşk inşa edilmiştir. Bu yapılar genellikle dönemin zengin devlet adamları tarafından büyük kârgir yapılar olarak inşa edilmiştir.

Batılılaşma çabaları, Lale Devri sanat anlayışı içinde Barok ve Rokoko üsluplarını yeterli bulmayan bir kültür ortamı yaratmıştır. Bu dönemde, II. Mahmud döneminde Batı kültürüne karşı bir taklit psikolojisi başlamıştır. Bu gelişmenin ilk aşaması ise Ampir (Empire) üslup olmuştur.¹⁰ Ampir üslup, Barok motiflerinden çok kopmadan Fransa'dan Anadolu'ya aktarılmıştır. Böylece Rokoko üslubun yerini almıştır. Ampir

⁷ Doğan Kuban, **a.g.e.**, s.605.

⁸Nurcan Yazıcı, “Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 115.

⁹ Nuran Yazıcı, **a.g.m.**, s. 116.

¹⁰ Doğan Kuban, **a.g.e.**, s.605.

üslubunun motifleri, kamu binaları ya da özel yapılarda dayanıklı moda unsurları olarak kullanılmıştır.

Tanzimat dönemi yöneticileri, çağın gerekliliklerini düşünerek mimari konularda çağa uygun fikirler geliştirdiler. Osmanlı kentlerinin Batılı devletlerle etkileşimi, XIX. yüzyılda ekonomik ve sosyal dönüşümün hızlanmasına sebep oldu. Bu nedenle, Osmanlı kentlerinin gelişimi hızlı bir şekilde arttı. Yenilenen Osmanlı kentleri, bu dönemde inşa edilen yeni kamu binaları, saat kuleleri, anıtlar gibi meydan düzenlemeleriyle yeni bir estetik görünüme kavuştu. Bu dönemdeki mimari yenilikler, kentlerin modernleşmesine ve çağdaş bir kimlik kazanmasına katkı sağladı.

Kent mimarisi yenilenirken yerel dokular da değişimden geçmiştir. Özellikle başkent İstanbul'da hem doğunun hem de batının özelliklerini taşımış olmasından dolayı kendine özgü bir yapı kazanmıştır. Artık kışla binaları, deniz kenarına inşa edilen saray yapıları, saat kuleleri, okul binaları ve yeni mimari tarzlarıyla ortaya çıkan kamu binaları boy göstermeye başlamıştır.¹¹ Bu dönem aralığında İstanbul'un mimarisi Avrupalı bir kent görüntüsü şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde mektep, hükümet konağı, karakol gibi yapılar ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu yapılar ile devlet idareciliği anıtsal bir döneme geçiş yapmıştır. Osmanlı yöneticileri Tanzimat döneminin ortalarına gelindiğinde mimari üretimin siyasi alandaki önemini anlamışlardı. Mimarlık, kültürel kimliğin yeniden oluşturulabileceği bir araç olarak fark edilmiştir.¹²

Osmanlı kentlerindeki mimari planlamaların temel hedefleri, yangınların önlenmesi, kentsel ulaşımın yeni taşıma araçlarının kullanımına uygun şekilde düzenlenmesi ve göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında mekânsal sorunların ortaya çıkmamasını sağlamaktır.¹³ Bu durum İstanbul'da "Tanzimat üslubu" olarak tanımlanmıştır. Batının mimari anlayışı ile inşa edilen saray yapılarının, Fransız bahçe kültürü etkisindeki Gülhane Parkı gibi bahçelerin kentin dokusuna entegre edilmesi, Osmanlı yerleşim

¹¹ Mehmet Çağlayan Özkurt, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s.144.

¹² Göksun Akyürek, "Tanzimat Döneminde Mimarlığın Değişen Bilgisi: Fenn-i Mimari, Gazete ve Diğerleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c.7, sayı.13, 2009, s.107.

¹³ Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1939- 1908)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, VII/2, 2006, s. 177.

kültürünü Batılı kent kültürüne uyarlamaya yönelik çabalar dahilinde kabul görülebilir.

Koray Özcan'a göre Türk imar sisteminin oluşum süreci 1839-1908 yılları aralığını kapsamaktadır. Tanzimat döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan bu faaliyetler, hem Osmanlı ordusunda görev almak üzere gelen Batılı askerler ve mühendisler hem de Batı'da gerçekleştirilen plânlama çalışmalarını inceleyen Türk mühendisleri ve yöneticileri tarafından rehberlik edilmiştir.¹⁴ Türk imar sisteminin oluşumu ve planlama deneyimlerine dair yasal düzenlemelerde çeşitli kaynaklar ve öncelikler görülebilirken, Batı'da yapılan uygulamaların örnek alındığı söylenebilir. Bu dönemde Osmanlı topraklarında mimari yenileşme sürecinde, kentsel alanlara yönelik yasal düzenlemeler de Fransız modeli temel alınarak oluşturulmuştur.

Osmanlı topraklarında özellikle başkentte meydana gelen yeni kültürün getirdiği çeşitli formlar, bu mimarların inşa ettiği yapılarda da üslup karmaşasına neden olmuştur. Dönem mimarlığının, farklı işlevlere yönelik çeşitli yapıların gereksinimlerini karşılama zorunluluğu, mimarların yapı türlerine uygun üslupları kullanma eğilimini açığa çıkarmıştır. Bu yapıların farklı görev ve hizmet amaçları, üslup birliğinin oluşmasını engellemiştir. Her yapı kendi kendine özgü bir üslupla tanımlanmıştır.

Avrupa'da Sanayi İnkılabının estetik kaygıdan uzak ürünleri, geçmiş güzellikleri arama eğilimini tetiklediği gibi, Osmanlı topraklarında da üslup yeniden canlandırma çabaları gözlemlenmiştir. Yapıların yüzeyine geçirilen tarihsel üsluplar içinde Neo-Grek¹⁵, Neo-Bizans, Neo-Gotik¹⁶, Neo-Rönesans üsluplarının yapı tipleri serbest biçimde kullanılmıştır.

¹⁴ Koray Özcan, a.g.m., s. 176.

¹⁵ “Neo-Grek üslubu kelime olarak Yeni-Grek anlamına gelmektedir. XIX. yüzyılın “canlandırmacı” antik Yunan üslubu daha akılcı ve daha “bozulmamış” görüldüğü için popülerlik kazanır. Bu tarz binalarda Roma ve Rönesans dönemi öğelerine atıfta bulunmadan sadece antik Yunan'da bilinen mimari unsurlar kullanılmıştır. Bunlar klasik başlıklı sütunlar veya plasterler (duvardan çıkıntı yapan yarım sütunlar), pencere ve giriş üstlerinde üçgen alınlıklar ve klasik görünümlü heykellerdir. Neo-Grek üslupla inşa edilen yapılarda kemer ve kubbe görülmez.” Bkz. Hasol, a.g.e., s.339.

¹⁶ “Orta Çağ ve Gotik sanatı diriltmeyi amaçlayan Yeni-Grek'in karşı tezi olan bir üsluptur. XIX. yüzyılda sanat ve mimarlık akımı olan bu üslup soyut rasyonalizme karşı, ulusalcılığı savunan bir akım

Lale Devri'nden sonra gördüğümüz Barok¹⁷, Rokoko¹⁸, Ampir¹⁹ ve Neo-Klasisizm²⁰ aşamalarını bir yüzyıl içinde tamamlayarak Balyan ailesinin egemenliğindeki tasarım ortamında, yüzyılın ikinci yarısında her üslubun birbirine karıştığı bir seçmeciliğe dönüşmüştür. Seçmeci diğer bir deyişle eklektik tasarım yaklaşımı değişik üsluplarda yapıların eşzamanlı inşasıdır. Yani Neo-Grek ve Neo-Gotik üslupları kullanılan yapıların aynı anda inşa edilmesi durumudur. Diğer bir anlamı ise her tür üslubun bir tek yapıda aynı anda kullanılmasıdır. Neo-Gotik Anadolu'da karakteristik bir özelliğe sahip olamamıştır.²¹ Ancak Neo-Bizantin çokça uygulanmıştır.

XIX. yüzyılda inşa edilen bazı Ermeni kiliselerinde Orta Çağ Ermeni yapılarından esinlenen düzenler kullanılmıştır.²² Neo-Klasisizm ise yaygın olarak kullanılmış bir üslup olmuştur. Abdülmecid döneminde başlayan bu özgür üslup kullanımı II.

olarak bilinmektedir. Neo-Gotik de tıpkı Neo-Grek gibi çağın gereksinimlerine yanıt verememiştir. Neo-Gotik akım Osmanlı Devleti yapılarında da karşılaşılan akımlardan biri olmuştur. Beyoğlu'nda inşa edilen Saint Antoine Kilisesi ve Pertevyinal Valide Camisi bu üslubun örnek yapılarını oluşturur." Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.339.

¹⁷ "Barok mimari üslubu Avrupa'nın özellikle Katolik ülkelerine yayılmıştır bir üsluptur. Rönesans akımının katı kurallarına bir tepki olarak İtalya'da ortaya çıkmıştır. Özellikle XVII. Yüzyılda gözde bir üslup olarak kullanılmıştır. Türk Barok üslubu ise Lale Devri'nde başlayan kıvrımlı şekillerle Klasik mimari üslubunun karakterini değiştirmiş, yapı ve süslemelerde Barok üslup yaygın olarak tercih edilmiştir. Lale Devri tarzından çok ayrı olan bu yeni üslup Avrupa Baroğuna Türk zevkini kattığı için buna Türk Barok Üslubu demek yanlış olmaz. Bu üslup XIX. yüzyılın başlarına değin cami, saray, çeşme gibi yapıların inşasından tercih edilen bir üslup olmuştur." Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.69-70.

¹⁸ "Rokoko mimari üslubu, XVIII. yüzyılda Fransa'da Barok üsluptan sonra yoğun olarak kullanılan eğri çizgileri bol ve gösterişli bir bezeme üslubudur Baroğun yuvarlak süslemeleri detaylandırılarak daha yoğun bir şekilde verilmiştir. Hiçbir yüzeyi olduğu gibi bırakmamak, bir duvarın veya tavanın yüzeyini süslemelerle doldurmak amaçlanmıştır. Türkiye'de de bir süre kullanılan Rokoko tarzda mimari ile özellikle XIX. yüzyılda sıkça karşılaşılmıştır." Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.393.

¹⁹ "XIX. yüzyılda Fransa'da başlayan Ampir üslup geleneği Osmanlı topraklarında da kullanılmış bir üsluptur. Napolyon'un bir imparatorluk üslubu istemesiyle ortaya çıkmıştır. Ampir üslupta Antik Roma ve Mısır motifleri yalınlaştırılarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise Ampir üslup XIX – XX. yüzyıllarda görülmektedir. Özellikle başkent İstanbul'da yaygın şekilde görülmüştür. Fransa'dan gelen eşyalar ve Hristiyan mimarlar yoluyla Osmanlı'ya ulaşan bu üslup Avrupa'daki uygulamalarından büyük farklılıklar göstermiştir. İnsan ve hayvan zengin ve çeşitli bir biçimde kullanılmasına ve bunların bitkisel motiflerle bağlanmasına dayanan bu üslup sadece mimari ile sınırlı kalmayıp resim, heykel, mobilya, seramik gibi sanat kollarında da kullanılmıştır. Dini gelenekler göz önünde bulundurularak insan figürlerinden uzak durularak genellikle çiçek ve yaprak gibi bitkisel süslemeler tercih edilmiştir." Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.36-37.

²⁰ "Geç Barok ve Rokokoya tepki olarak doğan ve klasik üsluba duyulan hayranlıkla eski Yunan ve Roma mimarlıklarını ya da XVI. Yüzyılda İtalya'da Rönesans'ı taklit eden resim, heykel ve mimaride isminden söz ettiren üsluptur. Neo-klasisizm ile inşa edilen yapılan sağlam, doğrusal ve genellikle ciddi görünen yapılardır. Bu dönemde düz çizgiler, sütun başlıkları, plastrlar yeniden görülmüş ve karışık tarzda binalar yapılmıştır. Osmanlı başkentinde Teşvikiye Camisi, Galatasaray'daki İngiliz Büyükelçiliği bu üslupta inşa edilmiş yapılardır." Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.339.

²¹ Doğan, Kuban, **a.g.e.** s.606.

²² Doğan, Kuban, **a.g.e.** s.606.

Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. Bu seçmeci dönemin son iki üslubu da Oryantalist²³ ve Art Nouveau²⁴ üslupları olmuştur. II. Abdülhamid döneminde başkentte çalışan, uluslararası alanda tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco Osmanlı Devleti'ni Art Nouveau akımı ile tanıştırmıştır.

Tanzimat döneminde Batı üslubunun niteliklerini gerçekleştirebileceğine inanılan kişilerin genellikle Batı eğitimi almış olan kimseler ya da doğrudan Batılılar olduğu düşünüüyordu. Balyan ailesi mimarları, Fossati Kardeşler, Neo-Ottoman adı altında gelişen yeni bir İslam yorumunu seçici bir şekilde sunan Alexandre Vallaury gibi Levantenler ya da Leon Parvillee gibi Fransızlar, Osmanlı başkentini Avrupa seçmeciliğinin en karmaşık olduğu bir kente dönüştürmüşlerdir.²⁵ Kuban'a göre O dönemde başkentten mimarisinin tasarımsal özgürlüğü şaşırtıcı derecede olmuştur.

Osmanlı imar sistemi içerisinde, mimarbaşılardan sonra imar ve inşaat faaliyetlerinin teknik kısmında çalışma sağlayan kurumların başında Hassa Mimarları gelmiştir. Hassa mimarları, geniş alanlara yayılan etkin faaliyetleri ile imparatorluğun tüm yapı projelerini titizlikle yönetmiştir. Ancak, hassa mimarlarının sayıca az olması, ülke genelindeki imar faaliyetlerinin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Bu nedenle hem merkezde hem de taşrada farklı çözüm yolları aranmıştır.

²³ “Oryantalizm Avrupa’da XVIII. Yüzyıldan başlayarak gelişen ve Doğu’nun biçimlerinden ya da dekoratif öğelerinden esinlenerek üretilen yapıların anlatımını yapmak için kullanılan bir üslup ismi olmuştur. Avrupa ülkelerinde mimarlıkta olduğu gibi pek çok sanat alanında da etkili olmuş ve daha sonra Batılılaşma çalışmaları esnasında Osmanlı topraklarında da görülmüştür. Ancak mimarideki oryantalist moda Müslüman bir ülke olan Osmanlı’da farklı uygulanmıştır. Ülke bir tür İslam’a dönüş yaşamıştır. Bu nedenle imparatorluk topraklarında oryantalist üslup kullanılarak pek çok yapı inşa edilmiştir. Çırağan Sarayı oryantalist üsluba ayak uydurularak yapılmış bir eserdir.” Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.347.

²⁴ “XIX. yüzyıl sonu ile I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde bezemesel modern olan Art Nouveau üslubu egemen olmuştur. Bütün Avrupa’yı etkisi altına almış romantik ve bireyselci süsleme akımıdır. XIX. yüzyıl sonunda Osmanlılarda saray mimarı Raimondo D'Aronco’nun etkisiyle benimsenmiştir. Art Nouveau üslubunda geçmişten esinlenmeyecek özgün bir üslup yaratılmaya çalışılmış, birbirini izleyen akıcı biçimler, simetri içinde bir asimetri görülmektedir. Yalnızca estetik bir davranış halinde cephelerde iç ve dış düzenlemede gelişmiş ve daha çok süsleme ögesi olarak kalmıştır. Osmanlı topraklarında bu üslup sonradan Birinci Ulusal Mimari olarak isimlendirilen akımla birlikte 1930 senesine kadar egemen olmuştur.” Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s.47.

²⁵ Doğan Kuban, **a.g.e.**, s.605.

Hassa mimarları deneyimlerine ve tecrübelerine göre çırak, kalfa ve usta olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.²⁶ Hükümdar ve sadrazamların yapılar üzerindeki istekleri, hassa mimarlarının gözetimi ve planlamaları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Özellikle külliye gibi geniş kapsamlı yapıların inşaatlarında ve planlamalarında yüksek bilgi birikimine sahip mimarlar görevlendirilmiş ve donanımlı bir ürün ortaya çıkarmak için çaba gösterilmiştir. Bazı zamanlar bu mimarlar, bu tür yapıların günümüzde şehir planlaması olarak bilinen görevi benzer şekilde üstlenmiştir. Bu görev, şehir içindeki konumlarını belirlemek ve gelecekte şehrin genel görüntüsünü planlamak anlamına gelmektedir. Hassa mimarlarının sayısı, zamanla ihtiyaca göre değişiklik göstermiştir.

Hassa Mimarlar Teşkilatı, bir çeşit mimarlık okulu olarak görev yapmış ve hassa mimarların yetişmesine yönelik uygulamalı ve teorik bilgileri içinde barındırmıştır.²⁷ Bununla birlikte, asıl mimarlar, mimarlık mesleğiyle ilgili temel teorik bilgileri Enderun Mektebi'nde almışlardır. 1802 yılına kadar Hassa Mimarlar Teşkilatı'na bağlı olarak çalışan hassa mimarları, daha ileri düzeyde matematik ve geometri bilgisi edinebilmek için Hendesehane'ye katılmış ve hendese ilmini öğrenmek amacıyla Hendesehane-i Humayun'a bağlanmışlardır.²⁸

II. Mehmet döneminden Tanzimat dönemine kadar bakıldığında Osmanlı mimarlığı imparatorluğun her bölgesine büyük boyutlarda yapıları ustalıkla inşa ederek çok başarılı bir süreç geçirmiştir. Bu şekilde sayısız eser üretmiştir. Bu nedenle XIX. Yüzyıla kadar başka ülkelerin ve kültürlerin mimari özelliklerini ve mimarlarını kendi ülkelerine getirme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Ancak Tanzimat döneminin meydana getirdiği yeni yapılanma sürecinde klasik Osmanlı kurumlarının büyük çoğunluğu, Avrupa kurumlarını örnek alarak değişme sürecine girdi. Osmanlı mimari yönetiminin İstanbul'da Müslüman halkın yeni uygulamalara yatkın olmaması nedeniyle gayrimüslimlerin ve yabancı mimarların eline geçtiği görülmektedir. Tanzimat savunucularının düşüncesi de bu yönde olmuştur. Onlar Avrupa fizyonomisini ancak

²⁶ Murat Taş, “Osmanlı’dan Günümüze Yapı Üretiminde Mimarlık Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi”, Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, c.8, S.1, Bursa, 2003, s. 207.

²⁷ Murat Taş, a.g.m., s.207.

²⁸ Murat Taş, a.g.m., s.206.

Avrupalıların veya eğitimini Avrupa’da tamamlayıp gelen mimarların yapabileceğini düşünmüşlerdir.

Tanzimat döneminde, mimari kimliğe yansıyan bu değişim özellikle başkentte yeni inşa edilen yapılar, bu dönemin yeni mimari tarzını gözle görülür şekilde ortaya koymaktadır. Vakıf sisteminin işlevini kaybederek gelirlerin azalması, külliye ve cami inşaatlarının sayısında azalmaya neden olmuştur. Yeni yapıların ihtiyaçları doğrudan devlet tarafından karşılanmıştır. Mimarbaşılık gibi geleneksel kurumlar, bu değişim sürecine tam anlamıyla ayak uyduramamış ve ihtiyaçlara yeterince cevap verememiştir. Osmanlı Devleti, yeni yapıların işlevleri ile birlikte üretim ve tasarım teknolojilerini de Avrupa’dan getirilen mimarlar tarafından uygulamıştır.

XIX. yüzyılda mimaride önemli yapıların tasarım sorumluluğuna katılan Müslüman mimarlar yok denecek kadar azdır. XIX. Yüzyılda, geleneksel kültürün en saf ifadesi olan mimariyi ruhsal açıdan tamamen Avrupalılaştıran kişiler; Batı normlarının kesin üstünlüğüne inanmış ve zaman zaman eğitimlerini Avrupa’da almış, ancak hayatlarını İstanbul’da tamamlamış olan Ermeni, Rum ve diğer cemaatlerin üyeleridir.²⁹ Bu nedenle özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki yeniliğe dönük mimarlık etkinlikleri Hristiyan mimarlarla yabancı mimarların eline geçmesine neden olmuştur. Bu dönemde yabancı ve gayrimüslim mimarlar çağı doğmuştur.³⁰ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki değişimlerin fiziksel mekanlara yansımaları, çok kültürlü toplumun ürünleri şeklinde kendini göstermiştir. Özellikle Müslüman yöneticilerin isteklerine uygun olarak gayrimüslim vatandaşların katkısıyla gerçekleşen değişimler, mimari alanı da etkilemiştir.

Bu dönemde Osmanlı toprakları içinde, Avrupa’da mimarlık eğitimi almış gayrimüslim mimarlar veya Avrupa’dan doğrudan gelen yabancı mimarların sayısında bir artış olduğu gözlemlenmiştir.³¹ Bu mimarlar, çeşitli mimari üslupları ve tasarımları uygulamışlardır. Özellikle konaklar ve idari yapılar neo-klasik anlayışla inşa

²⁹ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, Yem Yayınları, 2021, İstanbul, s.609.

³⁰ Doğan Kuban, **a.g.e.**, s.605.

³¹ D. Deniz Ölekli, “Art Nouveau’nun Osmanlı’daki Yansıması; Raimondo D’aronco’nun Şeyh Zafir Külliyesi Örneği”, SDÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Isparta, 2015, s. 33.

³¹ Ece Sünmez Pulat, **a.g.m.**, s.33.

edilmiştir. Bu değişim süreciyle birlikte toplum ve mekân arasındaki ilişki de değişime uğramış ve yeni mimari tarzlar toplumun yaşam alanlarında farklı bir yapılaşma oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde askeri, sosyal hayatta köklü değişim ve dönüşümler, imar çalışmalarına da yansımıştır. Bu alanda önemli gelişmelerden biri Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulmasıdır. İmar çalışmaları, pek çok farklı alanda yenileşme çabalarıyla birlikte yapı türlerinin çeşitlenmesine ve işlevsel amaçlara uygun yapıların ön plana çıkmasına odaklanmıştır. Bu imar faaliyetlerinde Müslüman hassa baş mimarlarının yanı sıra gayrimüslim kalfaların da önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu batılılaşma ve modernleşme çalışmalarına rağmen dağılma döneminde yaşanan toprak kayıpları nedeniyle imparatorluğun hüküm alanlarının giderek küçüldüğü görülmektedir.

Modernleşme sürecinin etkisiyle imar sisteminin gelişimi, kentleşme anlayışıyla paralellik göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlayan sağlık koşullarındaki gelişmeler, nüfus artış hızındaki hızlı yükseliş, kaybedilen topraklardaki Müslüman Türk nüfusun ülkeye göçü ve ekonomik, toplumsal değişimler, kentsel gelişmeye paralel olarak imar çalışmalarında da bazı değişikliklere neden olmuştur.³²

Klasik Osmanlı dönemindeki mimari hizmet anlayışı, kentsel yaşamı düzenlemek için yetersiz kalmıştır. Ancak yeni kentsel yaşamın ortaya çıkardığı sorunları çözmek amacıyla imar faaliyetlerinde yenileşme ve düzenleme çabalarına başvurulmuştur. Bu çabalardan biri, 1855 yılında İstanbul'da kurulan ve bugünkü belediye görevini üstlenen Şehremaneti'nin inşa edilmesidir. İstanbul ve diğer çeşitli kentlerde, batılı mimarlar tarafından kent planlarının hazırlanması da dikkat çeken bir gelişmedir.

İlk planlama çalışması, İstanbul için Von Moltke tarafından gerçekleştirilmiştir.³³ 1839 yılında, imar talimatnamesi niteliğinde bir belge yayınlanmış ve daha sonra 1848 yılında başkent için binaların yapımı hakkında bilgi veren "Ebniye Nizamnamesi"

³² Murat Taş, a.g.m., s.210.

³³ Murat Taş, a.g.m., s.210.

yürürlüğe girmiştir.³⁴ 1864 senesinde tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde Ebniye ve Turuk Nizamnameleri oluşturulmuş ve bunu takiben 1882 yılında Ebniye Kanunu yürürlüğe girmiştir.³⁵ Bu kanun ile belediye teşkilatına sahip bölgelerde, binalarla beraber alt yapı ve yolların düzenlenmesi de belirli kurallarla düzenlenmiştir. Bu adımlar, imar faaliyetlerinde çözüm üretme amacıyla atılan önemli adımlar olarak göze çarpmaktadır.

Ebniye Nizamnamesi, özellikle yangın yerlerinde düzenlenecek yapılar ve yollarla ilgili olduğundan, zaman zaman binaların yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Murat Taş kaleme aldığı makalesinde II. Ebniye Nizamnamesi çerçevesinde cami avlularına yapılaşma yasağı getirilmesi, koruma amacıyla atılmış bir adım olarak değerlendirdiğini belirtmiştir.³⁶ Turuk ve Ebniye Nizamnameleri ise yapıların dış cephe onarımlarında olası bir yangında zarar görmemesi ve yapıların harap görünmemesi için ahşap kullanımını yasaklamıştır.

İl içinde gerçekleştirilen bütün onarımlar, keşif ve ihale işlemleri ilçe meclisleri tarafından yürütülse de Evkaf müdürü ve il meclisleri tarafından sürekli denetlenmiştir. Böylelikle anıtsal nitelikli yapıların bakımları ve tamiratları süreklilik kazanabilmiştir. Bunun yanı sıra, onarımların merkezi bir noktada yürütülmesi yapıların zarar görmesini engellemiş ve maddi kaynakların etkili kullanılmasını sağlamıştır.

Geç Osmanlı mimarisinin doğmasına kadar geçen sürede devamlı olarak cami, medrese, hamam ve han gibi aynı türde yapılan karşımıza çıkmaktadır.³⁷ Ancak Avrupa'da gerçekleşen Sanayi İnkılabı ile birlikte batıda ortaya çıkan yeni yapı türlerini, bu türleri yeni geliştirdiği teknolojisiyle inşa ederek sanatsal bir ortam oluşmasına yönelik çalışmalarla meydana gelen bu yeni düzen Osmanlı mimarisine

³⁴ Ebniye Nizamnamesi: Osmanlı döneminde imar konusunda yapılan ilk hukuksal düzenlemedir.

³⁵ Murat Taş, a.g.m., s.210.

³⁶ Murat Taş, a.g.m., s.210.

³⁷ D. Deniz Ölekli, a.g.m., s. 31.

postane, banka, pasaj, dükkân, otel, büro, elçilik binaları, kışla, yönetim binaları, okullar, apartman ve istasyon gibi yeni yapı türlerini katmıştır.³⁸

Kurumsal değişikliklerin önemli bir örneği, 1773'den beri düzensiz bir şekilde mimarlık eğitimi veren Mühendis Mekteb-i Ali'nin ardından mimarlık eğitimi alanında gerçekleşmiştir.³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar, mimarlık esasen sarayın Birun bölümünde eğitim alan Hassa Mimarlar Ocağı'nda yetişen mimarların eliyle gelişmiştir.⁴⁰

XIX. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nda yetişen mimarların kullandığı geleneksel teknikler ve ocağın yetiştirdiği mimarlar yetersiz kalmaya başladığı için yabancı mimarlara olan ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Ocak'ta belli bir prosedür kalmamış, belli özelliklere göre gerçekleştirilen atamaların yerini kural dışı usuller almıştır. Meslek ile ilgisi bulunmayan kimseler kuralların dışında yollar kullanılarak Hassa Mimarlar kadrosuna atanarak yüksek miktarda maaş alma hakkı kazanmışlardır. Dolayısıyla bu durum kurumun estetik ve teknik düzeyini düşürmüştür. Bir dönem Hassa mimarlarının meslek alanındaki bilgilerini geliştirmek için Mühendishane-i Berr-i Humayun'a katılmaları zorunlu hale getirilmiştir. Ancak Mühendishane-i Berri Humayun 1834 senesinde kapanınca, tüm kaynakları kurumaya devam eden Osmanlı mimarlığı üzerine Avrupa'daki yeni teknik ve malzeme kullanımının gelişimlerle birlikte köklü bir eğitim verilmesi gerektiği anlaşılmıştır. II. Mahmud'un saltanat yıllarında kendisine yeni bir mimarlık okulu kurulması önerisi sunulsa da bu girişim gerçekleşmemiştir. Bu durumdan kısa bir süre sonra da Hassa Mimarlar Ocağı tamamen kapatılmıştır. Bu kurumun görev ve yetkilerini bir süre Ebniye-i Miriye Tamirat Müdürlüğü yapmıştır. Tüm inşaat işleri bu kurum tarafından yürütülmüştür. 1861 senesinde bu kurum yerini de Ebniye-i Seniyye İdaresi almıştır. Bu kurum padişahın onayı verilen tüm yapıların bakım, onarım, tamir ve yeniden inşası ile ilgili çalışmaları yürütmüştür.⁴¹

³⁸ D. Deniz Ölekli, a.g.m., s. 31.

³⁹ Murat Taş, a.g.m., s.211.

⁴⁰ D. Deniz Ölekli, a.g.m., s. 32.

⁴¹ Ece Sünmez Pulat, a.g.m., s.53.

Mustafa Reşit Paşa'nın önerisi doğrultusunda, memlekete yabancı mimarlar getirilerek Avrupalı tarzda inşaatlar yapılma aşamasına geçilmiştir. Daha önce başarısız olan okul açma düşüncesi ise 1882 senesinde Osman Hamdi Bey'in Sanayi-i Nefise-i Şahane Mekteb-i Ali'sini açması ile gerçekleşebilmiştir.⁴² Fransız eğitim modelini esas alarak kurulan Mekteb-i Sanayi-i Nefise okulu ilk düzenli mimarlık eğitimi veren kurum olmuştur. Mimarlar ilerleyen dönemde teşkilatlanarak 1908'de "Osmanlı Mimarlar ve Mühendisler Cemiyeti"ni kurmuşlardır.

Bu çalışmalar doğrultusunda Osmanlı başkentinde ve önemli diğer kentlerindeki mimari çalışmalar komple Avrupalı mimarların ve Avrupa'da eğitimini tamamlayıp geri memleketine dönen Osmanlı halkı Levanten gayrimüslim mimarların denetimine girmiştir. Ermeni asıllı Balyan Ailesi'nin üyeleri olan mimarların İstanbul'da uzun seneler sürecektir etkinlikleri bu durumu gözler önüne seren en çarpıcı örneklerden biri olmaktadır. Bu dönemde inşa edilen Osmanlı saraylarının ve görkemli olarak yapılan diğer yapıların mimarları olan Balyan Ailesinin işverenleri Osmanlı yöneticileri olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı başkentine yabancı mimarlar akın etmiştir. Ancak modern mimarlık eğitimi almış olanların yanı sıra modern dönem öncesi olarak nitelendirilen kalfalar veya yapı ustaları da ithal edilen mimarlarla iş birliği yaparak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁴³ Avrupa ile eş zamanlı olarak planlanan değişimler ile beraber Avrupa'dan ithal edilen bazı teknik, malzeme ve üsluplar bu mimarlar tarafından uygulanmıştır.

Yabancı mimarların ortaya koyduğu eserler II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında etkisini daha fazla göstermiştir. Bu dönemde çalışmalar yapan yabancı mimarlar arasında Sarkis Balyan'ın yanı sıra, mimar Ohannes, mimar Vesilaki, Dikran kalfa, Amasyan Efendi, mimar Yanko ve başmühendis Bertier gibi isimler görülmektedir. Bu isimlere ek olarak yabancı mimarlardan göze çarpan isimler Raimondo D'Aronco, Alexandre Vallauray, Jacmund, Philippe Bello, Otto Ritter'dir.⁴⁴

⁴² D. Deniz Ölekli, a.g.m. s.32.

⁴³ D. Deniz Ölekli, a.g.m. s.33.

⁴⁴ D. Deniz Ölekli, a.g.m. s.34.

XIX. yüzyılda mimaride önemli yapıların tasarım sorumluluğuna katılan Müslüman mimarlar yok denecek kadar azdır. Bu nedenle özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki yeniliğe dönük mimarlık etkinlikleri Hristiyan mimarlarla yabancı mimarların eline geçmesine neden olmuştur. Bu dönemde yabancı ve gayrimüslim mimarlar çağı doğmuştur.⁴⁵

Sonuç olarak, Osmanlı tarihinde Lale Devri ile başlayan değişimler, kısa sürede Batı ile etkileşime geçilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin her alanını etkilemiştir. Batılılaşma adı verilen bu süreç ağırlıklı olarak başkent İstanbul'un ve Anadolu'nun mimarisine, kentsel düzenine, sosyal yaşantısına da yansımıştır. Sanat alanında en çok başkent etkilenmiştir. Çünkü XVIII. yüzyıldan itibaren okuma yazma oranı düşük olan bir ülkede bütün çağdaş kültür gösterileri başkentte ve birkaç ticaret şehrinde kalmıştır. Bu dönem mimarisinde görülen tüm yenilikler İstanbul ve birkaç kentle sınırlıdır.

XVIII. yüzyıl ıslahat hareketleri “yüzeysel, bireysel ve tali” olmuştur. XIX. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan bu geri kalmışlığı aşmak için Batı ülkelerinden örneklenen daha kapsamlı birtakım reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun için de devlet, Batı'ya gönderilen daimî elçiler tarafından oradaki yaşantının analiz edilmesini istemiştir. Batılılaşma adı verilen bu süreç Osmanlı topraklarının kentsel düzenine, mimarisine, sosyal yaşantısına da yansımıştır.

⁴⁵ Kuban, **a.g.e.**, s.605.

2.1. Kiliselerin Durumu

Kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler olan Bizans İmparatorluğu 1453 senesinde tarih sahnesinden çekilmiştir. Bizans ömrü boyunca hem İstanbul'da hem de Anadolu'da günümüze gelen pek çok tarihi yapı bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethiyle birlikte imparatorluk sürecinin başladığı dönemde kiliselerin devlet kontrolünde örgütlenmesi ile devletin organize ettiği millet sistemi uygulanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin temel politikası, gayrimüslim halkı İslâm Hukuku'nun zimmet ve emân kurumları çerçevesinde yönetmeyi içermiştir. Bu nedenle millet sistemi içerisinde yer alan her cemaatin kültürel, hukukî, ekonomik ve dinî gelişimleri korundu. Ancak güvenlik, yönetim, askerlik ve maliye gibi alanlarda milletlerin yetkileri sınırlandırılmıştır. Eğitim, sosyal güvenlik, haberleşme, din, adalet ve vakıf hizmetleri gibi konulardaki çalışmalar milletlerin kendi örgütlenmelerine bırakılmıştır. Her millet ibadetlerini özgürce yapabilmiş, nikâh, nafaka, çeyiz, vasiyet ve veraset ile ilgili işlerini iç düzenlemeleriyle yürütebilmişlerdir. Doğum, evlenme ve ölüm gibi kayıtlar millet teşkilâtları tarafından tutulmuş ve milletlerin kendi okullarını açma ve eğitim programlarını düzenleme yetkisi de cemaatlere ait olmuştur. Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin ibadet yerlerine müdahale etmeyerek, bu yerlerin idaresini tamamen millet teşkilâtlarına bırakmıştır.

Osmanlı hukuk tarihinde Osmanlı hoşgörüsünün en güzel yansımaları, gayrimüslim mabetlerine ilişkin uygulamalarda görülmüştür.¹ Osmanlı İmparatorluğunda kilise gibi ibadethanelerin durumu ve konumu İslam hukukuna uygun olarak düzenlenmiştir. Gayrimüslim ibadethanelerinin hukukî statüsü, şer'î-i şerife ve örfî idarenin kararlarına göre bunların ne şekilde yeniden inşa ya da tamir edileceğine dair kurallarla belirlenmiştir. İslam hukukunda gayrimüslim halkın ibadethanelerin durumu, bölgenin barış yoluyla veya fetih yoluyla İslam hâkimiyetine girişlerine göre değişebilmiştir.

Barış yolu ile imparatorluk topraklarına giren şehirlerde gayrimüslim ibadethanelerinin korunması ve muhafaza edilmesi yaygın bir uygulama olarak

¹ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s. 85.

görülmektedir. Aynı zamanda bölgelerde padişahın yeni bir kilise veya havra inşa edilmesine izin verdiği durumlarda görülmüştür. Ancak Müslümanlar tarafından yeni kurulan şehirlerde havra ve kilise yapımının caiz olmadığına dair İslam hukukuna hâkim olan kimseler arasında bir görüş vardır.² Şehirlerden uzak kesim ve köylerde yoğun olarak yaşayan gayrimüslimler için yeni ibadethane inşa edilebileceği görüşü yaygın olarak kabul görmüştür.

Fetih yoluyla ele geçirilen topraklarda bulunan gayrimüslimlere ait ibadethaneler de yıkılmamış ve zarar verilmemiştir. Ancak gayrimüslimlerin ihtiyaçlarından daha fazla ibadethane inşa etmelerine izin verilmemiştir. II. Mehmet fetihten sonra Galatalılara verdiği ahidnâmesinde *“ayinlerini ve erkânlarını üslûp üzerine yerine getirsinler, çan çalmasınlar”* dedikten sonra *“bunlar dahi yeni kilise yapmayalar”* şeklinde ferman ilan etmiştir.³

Hanefî fıkına göre padişah, gayrimüslim ibadethanelerinin durumuyla ilgili farklı seçeneklere sahiptir. Bu seçenekler arasında ibadethanenin hiçbir değişiklik yapılmadan öylece kalmasına, bir camiye çevrilmesine ya da mesken olarak kullanılmasına izin verebilmektedir. Buna ek olarak bu ibadethanelerin tamir ve yeniden inşa edilmesine de izin verebilmektedir. Ancak kilise ve havraların başka yerlere taşınmasına izin verilmemiştir. Bu şekilde, gayrimüslim ibadethanelerinin statüsü ve kullanımı padişah onayına bağlı olarak şekillenmiş ve Hanefî fikhî referans olarak kabul edilmiştir.⁴

Gayrimüslimlere ait ibadethanelerin tamir edilmesi konusunda idarenin izni verilmeden önce, örfî hukukun uygulayıcılarının kendi başlarına göre müdahale kararı alıp almamalarını önlemek için, konu ile ilgili fetva talep etme durumu ortaya çıkmıştır. Örneğin, yıkılan bir yapının yerine eski hali gibi yeniden inşa edilmesine izin verildiği gibi ibadet yerinin bir parçasını oluşturan mekanların bakımı da bu çerçeveye dâhil edilmiş ve koruma altına alınmıştır. Böylece gayrimüslim

² Ercan Çelebi, “Osmanlı Devleti’nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi’nin Yeniden İnşası Meselesi”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Mart 2020, Cilt 6, Sayı 1, s. 29.

³ Ercan Çelebi, a.g.m., s.29.

⁴ Mehmet Akman, a.g.m., s.137.

ibadethanelerinin tamiri ve korunmasıyla ilgili süreçlerde örfi hukukun müdahalesini sınırlandırmak ve fetva talep etme yoluyla uygun kararların alınması amaçlanmıştır. Ercan Çelebi'nin "*Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi'nin Yeniden İnşası Meselesi*" adlı makalesinde bu durum ile ilgili Mehmet Akman'ın kaleme aldığı örnek bir fetvada: "*Bir beldenin gayrimüslimleri beldelerinde harap olan bir kiliseyi hiçbir ziyade yapmaksızın aslına uygun olarak tamir etseler ehl-i örf taifesinden Zeyd, mücerret tamir edildi diye kiliseyi yıkarım demeye kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz*" denilmiştir. Yine benzer bir fetvada ise şöyle denilmektedir: "*Bir mahallede bulunan eski bir manastırın odaları tamire muhtaç olduğunda o manastırın rahipleri odaları hiçbir ziyade yapmaksızın vaz-ı kâdimi üzere tamir etseler ehl-i örf taifesinden Zeyd, mücerret tamir edildi diye odaları yıkarım demeye kadir olur mu? el-Cevap: Olmaz*" hükmünde bulunulmuştur.⁵

Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde egemenlik sembolü olarak o yerin en büyük kilisesini camiye dönüştürürlerdi. Diğer kiliseler ise Hristiyan nüfusun gereksinimine uygun olarak eski işlevlerini korumak üzere gayrimüslim halka bırakılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Galata zimmileri ile yapılan bir başka ahidnamede ise mevcut kiliselere dokunulmayacağı söylenmiştir. Kiliselerinin camiye çevrilmeyeceği ve erkânları aynen devam edeceği belirtilmiştir. Ancak yeni kilise inşasına izin verilmeyeceği ve çan çalınma geleneğinin sürdürülmeyeceği de vurgulanmıştır.⁶ Ortodoks Rum cemaati lideri II.Genadios ile II. Mehmet arasında yapıldığı içinde kiliselerin durumları ile ilgi kararların da yer aldığı sabit olan zimmet antlaşmasının metni günümüze kadar ulaşamamış olup içeriği Galata zimmileri ile imzalanan ahidnamenin maddeleri ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir.⁷ Ortodoks dini liderlerinin, dini ibadetlerini önceden yaptıkları şekilde gerçekleştirmeleri istenmiştir.

II. Bayezid döneminden kalan gelenekle büyük camilerin kiliselere dönüştürülmesi geleneği, sonraki dönemlerde azalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yalnızca iki kilise mescit haline getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Hristiyan

⁵ Ayrıca Bkz.: Ercan Çelebi, a.g.m., s.30.

⁶ Mehmet Akman, a.g.m., s. 139.

⁷ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.59.

halkın göç etmesi veya Müslümanlığı seçmesiyle bölgede Müslüman halkın fazla olması, önceden kilise olan yapıların camiye dönüştürülmesine yol açmıştır.⁸

Mehmet Akman eserinde; Ebussuud Efendi'ye XVI. yüzyılda "*Merhum Sultan Mehmed Han -aleyhi'r-rahme ve'l-ğufuran- Hazretleri mahrusa-ı İstanbul'u ve etrafındaki karyeleri anveten mi feth eylemişlerdir?*" sorusu sorulmuş, kendisi ise "*Maruf olan anveten fetihdir. Amma kenayis-i kadîme hali üzerence ibkâ olunmak sulhen fethde delalet eder. Sene hams ve erbe'in ve tis'amie tarihinde bu husus teftiş olunmuşdur. Yüz on yedi yaşında bir kimesne ile yüz otuz yaşında bir kimesne bulunup 'Yahudi ve Nasârâ el altından Sultan Mehmed Han ile ittifak idüb tekfura nusret etmeyecek olub, Sultan Mehmed dahi onları sebî etmeyüb halleri üzerece mukarrer edecek olub bu vechile feth olundu' deyu müfettiş mahzarında şehadet edüb bu şehadet ile kenayis-i kadîme hâli üzerine kalmışdır.*" Şeklinde cevaplamıştır.⁹

Osmanlı topraklarında gayrimüslim cemaatlerin dini ibadetlerini ve ayinlerini gerçekleştirmesi herhangi bir problem oluşturmamıştır. Aksine, gayrimüslim vatandaşlar ibadetlerini ve ayinlerini yerine getirebilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda, Rusya Ortodoks halkın koruyucusu olarak ortaya çıkarak kiliselerinin güvenliğini sağlamak üzere taahhütte bulunmuş ve bu iddia ile olmayan bir sorun yaratmıştır. Bu durum, uluslararası bir meseleye dönüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine dış devletlerin karışmalarına yol açmıştır.

XIX. yüzyıla kadar genellikle Osmanlı Devleti topraklarında dinsel yapılar kutsal oldukları için korunmuştur. Kullanıma elverişli olmayan yapılar ise kapatılmıştır. Harabe olanların bir kısmı da kendiliğinden yıkılmıştır. Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin hazırlanması ve yürürlüğe girmesiyle birlikte eski eserlerin yasal durumu fıkıh hükümlerine göre şekillenmiştir.¹⁰ Bu dönemde, devlet politikası olarak benimsenen yasalaştırma geleneği, yeni kuralların getirilmesiyle birlikte eski yapıların korunmasını da sağlamıştır.

⁸ Mehmet Akman, a.g.m., s. 139.

⁹ Mehmet Akman, a.g.m., s. 138-139.

¹⁰ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.55.

Tanzimat döneminde de buna benzer müdahaleler giderek artmıştır. Bu nedenle Islahat Fermanı ile bu sözde sorunu çözmek için gayrimüslimlerin ibadet haklarını yasal güvenceye almak durumunda kalmıştır. Aynı şekilde Paris Antlaşması'nda da gayrimüslimlere verilen haklar uluslararası bir platforma taşınmıştır. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile de gayrimüslimlerin hakları uluslararası bir antlaşmanın konusu olmuştur. Bu tür adımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine dış müdahalelerin artmasından kaynaklanmıştır.

Osmanlı topraklarında ihtiyacın dışında yeni kilise inşasına izin verilmemiştir ve aynı zamanda 1516, 1530 ve 1541 Bosna Sancağı Kanunnameleri'nde sonradan inşa edilen ve defter-i atikte (eski defter) kilise olarak kayıtlı olmayan bölgelerde yapılan kiliselerin yıkılacağı ifade edilmiştir. Bu yasal düzenlemeler gayrimüslim cemaatlerin ibadet haklarını sınırlamış ve yeni inşa edilen kiliselerin durumu sıkı bir şekilde denetlenmiştir. Yeni kilise yapma yasağı devletin son zamanlarına kadar devam etmiş fakat bu uygulamada bazı istisnalar görülmüştür.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'ya Beyoğlu'nda bir kilise inşa etme izni verilmiştir. Eflak ve Boğdan'da yeni kilise yapılmasına ve eskilerin tamirine de müdahalede bulunulmayacağı belirtilmiştir. Bu antlaşma ile gayrimüslim cemaatlere kilise inşa etme ve tamir etme hakkı tanınmış ve kilise yapımı konusunda Rusya ile anlaşmaya varılmıştır. Yani Osmanlı Devleti'nin zayıflama süreci, gayrimüslimlere yönelik politikalarını ve ibadethanelerine bakış açısını da etkilemiştir.

İbadethanelerin inşa ve tamir süreçlerinde aslına uygunluğa özen gösterilmesi gerektiği kabul edilmiş ve bu husus önemsenmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal değişimleri, ibadethane politikalarında da belirgin izler bırakmıştır, bu dönemde politika ve uygulamalarda çeşitli revizyonlar yaşanmıştır ve bu durum ibadethanelerin durumu ve yönetimi açısından da farklılık yaratmıştır.

Osmanlı topraklarında bulunan gayrimüslimlere ait ibadethaneler konusundaki resmi politika Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Tanzimat ve Islahat Fermanları sayesinde gayrimüslimlerin konumlarında değişiklik olmuştur.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı tebaasındaki kişilerin din ve ırk ayrımı yapmaksızın yasalar önünde eşit haklara sahip olduklarını ilan edilmiştir. Ferman'da yer alan *“Milel-i gayrimüsliminin ayinlerine ve diğer milletlere dair vuku bulacak inhaların evvel emirde patriklere ve hahambaşıya havalesi ve oralarca verilen kararların Babîâli'ye bildirilmesi”* emri ile patriklerin yetkileri genişletilmiştir.¹¹ Tanzimat Fermanı'nın öncesinde gayrimüslim halkın yeni ibadethane inşa etmeleri neredeyse mümkün değildi. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanları ile getirilen yenilikler sayesinde Anadolu'nun pek çok şehrinde kilise imar faaliyetlerinde artış olmuştur.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yayımlanmasından sonra padişahın izni doğrultusunda gayrimüslimlere ait kilise, manastır ve okulların tamiri ve yeniden inşa edilmesi daha da kolay bir hal almıştır. Özellikle Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yeniden inşa edilen ya da tamiri yapılmak için başvurulmuş gayrimüslim yapılarının sayısında artış görülmüştür.

Tanzimat'ın ilk aşamasında kiliseler hukukundaki şer'i uygunluk, fetva ve onay alınması gibi geleneksel uygulamaları devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra ilan edilen Rum Patrikliği, Ermeni Patrikliği ve Protestan Cemaati, Hahamhane Nizamnameleri ve Manastırlar hakkında “Mevadd-ı Umumiyyeyi Hâci” nizamnamesi ile kilise, havra ve manastır idaresi ve devlet ile ilişkileri gibi maddeler tespit edilmiştir.¹² Tanzimat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimlere verilen yeni haklar arasında cemaatlerin yeni dini yapılan inşa etme hakları da dâhil olmuştur.

XIX. yüzyılda gayrimüslimlere ait kilise, havra, manastır ve mektep gibi yapıların hangi şartlar gereğince inşa edileceği ve tamir edileceği ile ilgili kuralları düzenleyen en temel belge Islahat Fermanı olmuştur. 1856 senesinde yayımlanan Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin ibadethanelerini inşa etmelerinin önündeki yasal engellemeler

¹¹ Ersin Aydın, Ayşın Özügül, a.g.m. s.633.

¹² Mehmet Akman, a.g.m., s.141.

kaldırılmıştır. Fermanı'nın 11¹³, 13¹⁴ ve 14.¹⁵ maddeleri ile gayrimüslimlerin kilise, manastır, mektep ve havra tamiri ve inşa etme konularındaki sınırlandırmalar kaldırılmıştır. Halkın karma olarak yaşadığı bölgelerde yeni kilise, mektep ve havra gibi yapıların inşasında idari makamlardan bir engel olup olmadığı konusunda görüş alınması da kural olarak benimsenmiştir. Nüfusu karışık yapıda olmayan yerlerde ise dini ayinlerin yapılmasına serbestlik sağlanmıştır. Bununla birlikte yeni ibadethane ve mektep yapma yasağı ve tamiri için izin alınması kuralının gayrimüslim halkı mağdur etmediği görülmektedir.

Islahat Fermanı'nın yürürlüğe girmesi ile gayrimüslim ibadethaneleri kesin bir şekilde dokunulmaz kabul edilmiştir. Ayrıca sosyal işlerini yürütme hakkına da sahip olmuşlardır. Osmanlı Hükümeti gayrimüslimlerin ibadethanelerinin iç teşkilatlanmasına ve idare sistemine karışmamıştır. İbadethanelerin idare edilme işlemi o cemaatin kendi yönetimine tabii bırakılmıştır. Ancak Osmanlı'nın getirdiği bu sistem yeni kilise inşasına sınırlı sayıda izin vermiştir. Var olan ancak tamire ihtiyacı olan yapıların onarımı aşamasında padişah veya sadrazamdan izin belgesi alınması zorunluluğu getirilmiştir.

İbadet özgürlüğünün genişletilmesi ile birlikte gayrimüslimlerin ibadethane, okul, mezarlık, hastane gibi yapılarının onarım ya da yeniden inşa edilmesi hususunda da yeni düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin bir yerleşim yerinde ikamet eden halkın çoğunluğu gayrimüslim aynı mezhebe sahip kitle ise kilise, hastane ve okul gibi yapıların tamiri hakkında zorluk çıkarılmamıştır. Bu yapıların yeniden inşa edilmeleri söz konusu olduğunda da yerleşim yerinin gayrimüslim din liderinin Bab-ı Ali'ye durumu bildirmesi ve bu durumun doğruluğu incelendikten sonra yeni inşa yapımı

¹³ "...ve ahalisi cümle bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve kariyelerinde icra-i ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillü sair mahallerin hey'et asliyeleri üzere tamir ve terimlerine bir gûna mevani ibka olunmayı" Bkz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**", Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2006, s.21.

¹⁴ "Bir mezhebin cemaati yalnız olarak sâ'iriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müteallik husûsâtı zâhiren ve alenen icrâda bir türlü kuyûda düçar olmayıb" Bkz. İnalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁵ "Ahalisi edyân-ı mühtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sâkin olduğu, ayrıca mahalde bâlâda bahs ü beyân olunan usûle ittibâ'en kendi kilise ve hastahâne ve mektep ve mezarlıklarını ta'mir ve termime muktedir olabilmesi" Bkz. İnalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s. 21.

gerçekleşmiştir. Yani bir bölgede tek mezhebe ait insanlar ikamet etmesi halinde her türlü dini ibadetlerini özgürce yapabilmeleri sağlanmıştır.

2.2. Tanzimat Döneminde Kilise Mimarisi

Tanzimat dönemi ile birlikte bütün gayrimüslim halk kendi mezheplerine göre dini ibadetleri ile geleneklerinin gereklerini hoşgörü içinde gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla ibadet ve ayinlerin gerçekleştirilebilmesi için şüphesiz en gerekli olan unsur ibadethanelerdir. Bu nedenle gayrimüslimler kendilerine ait kilise, havra ve diğer ibadet yerlerine sahip olmuşlardır. Gayrimüslimlerin sahip olduğu bütün vakıf mülkleri başta kiliseler ve kiliselere ait vakıf arazileri devlet tarafından korunmuştur.¹⁶

XIX. Yüzyıl Osmanlısında batılılaşma süreci ve Tanzimat ile Islahat Fermanlarının getirdiği yeni toplumsal düzen, gayrimüslimlerin de yaşam biçimlerini etkilemiştir. Bu gelişmeler, mimari alandaki çalışmalara da yansımış ve daha önceleri yasak olan durumlar serbestlik kazanmıştır. İnşa edilen kiliselerin mimarileri, çan kulesi ve kubbe kullanımıyla büyük ölçüde farklılaşmıştır. Mimarideki zengin ve modern görünümü yansıtan özellikler, başkentte bu dönem inşa edilen Taksim Hagia Trias Kilisesi ve Beyoğlu Hagios Konstantinos – Hagia Helene Kilisesi’nin batı cephelerinde açıkça görülmektedir.¹⁷

XIX. yüzyılda yangınlar, bakımsızlık, yanlış malzeme kullanımı gibi faktörlerden dolayı meydana gelen hasarların tamiri yapılan gayrimüslim ibadethaneleri Osmanlı bürokrasisinin belirlediği kurallara göre korunmuştur. Bu nedenle tadilata ihtiyacı olan bu yapılar ya onarılmış ya da yeniden inşa edilmişlerdir.

XIX. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliselerinde iç mekân tasarımları, sıva üzerine doğal kök boyalarla oluşturulan bitkisel motiflerle; kıvrık dallar, asma dalları, üzüm yaprakları ve çiçek motifleri ile şekillenmiştir. Düz ve basit çizgiler, baklava dilimleri, daireler, zincirek motifleri, üçgenler vb. şekillerden ibaret geometrik motiflerle bezenmiştir.

¹⁶ Hakan Olgun, **a.g.e.**, s.224.

¹⁷ Zafer Karaca, **İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri**, YKY, İstanbul, 2008, s.53.

Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde bulunan kiliselerde iç mekânda ve dış mimaride görülen ve temel unsurlardan birisi de haç motifidir.¹⁸

2.3. Mimarlar, Plan ve Cephe Mimarisi

XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti içindeki kısıtlamalar ve bu kısıtlamaların Tanzimat dönemi ile kaldırılmasına bakarak devlet içindeki kiliseleri Tanzimat Dönemi öncesi ve Tanzimat dönemi sonrası kiliseler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yeniden inşa ile ilgili yasakların kaldırılması ile birtakım yenilikler görülmeye başlanmıştır. Örneğin Tanzimat dönemi öncesi inşa edilen Rum Ortodoks kiliseleri büyük boyutlara sahip olmayan, gösterişten yoksun ve genellikle bazilikal¹⁹ plan şemasına sahip yapılar olmuştur. Tanzimat sonrası inşa kiliseler ise yeni plan tipleri ve yeni üsluplar gözlemlenmiştir. Kiliselere ek olarak fazla yapılar da yapılmaya başlanmıştır.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği hafifletilmiş kurallar sayesinde yıkılmak üzere olan küçük boyutlu kiliseler, temellerinin üzerine daha büyük boyutlarda yeniden yapılmıştır. Osmanlı arşivlerinde bu kiliselerle ilgili belgelerde yeniden inşa sebebi, maliyeti, plan cephe ölçümleri ve maliyetin nasıl karşılanacağı, kiliseyi kullanacak nüfusun yanı sıra bazı kiliselerin de rölöveleri bulunmaktadır.

Tanzimat dönemiyle beraber yaşanan bazı siyasi gelişmeler nedeniyle bürokrasinin koyduğu kurallar değişmeye başlamış ve yapıların tadilat ya da yeniden inşa süreçlerinde de değişimler yaşanmıştır. Değişen kuralların öncesinde veya sonrasında yapılan faaliyetlerde farklılıklar gözlemlenmiştir. Tanzimat dönemi öncesinde kiliseler sade ve çevresel ilişkilere kapalı bir yapıya sahipken Tanzimat reformları sayesinde mimari açıdan daha görkemli bir hale gelmiş, plan tipolojisi ve bezeme programı daha özgür hale gelmiş ve çevresiyle iletişim kuran yapılar haline dönüşmüşlerdir.²⁰ Bu dönemde inşa edilen kiliseler genel olarak kapı ve pencere

¹⁸ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.66.

¹⁹ Bazilikal Plan: Erken Hıristiyan ve Orta Çağ mimarisinde, yan geçitleri bulunan, galerili veya galerisi olmayan kiliselere bazilikal planlı kilise denilmektedir. Bkz: Hasol, a.g.e., s.76.

²⁰ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.66.

açıklıkları yuvarlak kemerli, bazilikal plan şeması taşıyan, naosun sütunları, kemerleri ve örtüleri ahşap olacak şekilde tasarlanmıştır.²¹

İstanbul'un fethinden sonra fermanla birlikte yeni kilise inşası, çan çalınması, kubbelerin kurşunla kaplanması gibi birçok uygulama yasaklanmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarını içine alan Tanzimat döneminde bu fermanlar sonrasında gayrimüslim cemaatlerin yeni kilise inşa etmelerine ilişkin yasak kalkmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren yoğun olarak kilise inşası faaliyetleri başlamıştır. Osmanlı başkenti de dahil olmak üzere Tanzimat sonrası inşa edilen kiliselerde çan kulesi yapımı başlamıştır. Çan kuleleri bu süreç öncesindeki kiliselere sonradan eklenmiştir. Ayrıca Tanzimat sonrası inşa edilen kiliselerin orijinal planları doğrultusunda ya kiliseye yapışık ya kilisenin taç kapısından uzanan ya da bahçede bir bölgede yer alan çan kuleleri görülmektedir. İstanbul Kurtuluş'ta Hagios Athanasios Kilisesi üzerindeki kitabeden anlaşıldığı üzere 1855 senesinde inşa edilmiştir. Mimarı anonim olan bu yapı Tanzimat Fermanı'ndan sonra inşa edilen ilk kubbeli ve çan kuleli kilise olmuştur.²²

2.4. Üslup Özellikleri

Çağdaş dönemde inşa edilmiş olan Rum kiliseleri cephe düzenlemeleri ve süslemeleri eklektik üslup özellikleri taşımaktadır. Pek çok üsluptan etkilenilerek karma bir cephe örgüsü görülmektedir. Kesme taş malzemeli büyük yapıların dış cephelerinde Barok, Gotik kimi zaman Osmanlı ya da Selçuklu figürleri ile birlikte kıvrım dallar, zencirek üsluplarının kullanıldığı ve dış cephede kemerli geçişler kullanılarak bezenmiş pencere ve apsis kısımlarının vurgulanarak inşa edildiği görülmektedir. Kimi kiliselerde bir dönemin modası olan gül pencerelerin içine vitray camlar takıldığı da gözlemlenmiştir.

²¹ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.66.

²² Özlem Osmanoglu, "İstanbul Rum-Ortodoks Kiliselerinde Epitafion İşlemeleri ve İkonografileri", Işık Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.74.

2.5. Süsleme Programları

Geç dönem Osmanlı mimarisinde inşa edilen gayrimüslim kilise yapılarının süsleme programları birbirleriyle çok büyük farklılıklar göstermemektedir. Ancak bölgesel değişiklikler veya bölgenin coğrafyası gereği kullanılan süsleme malzemeleri farklılık gösterebilir. Yani bölgesel farklılıklardan dolayı birtakım farklar göze çarpabilmektedir. Örneğin bazen kesme taş malzeme ile inşa edilirken -ki Anadolu’da çoğu yapı bu malzeme kullanılarak yapılmıştır- bazıları tuğla malzeme ile renklendirilmiş olabilmektedir.²³

İç mekân süslemelerinde Anadolu’da inşa edilen kiliselerde de kimi zaman yoğun süsleme programları görülür. Kilisenin iç kısmından çıkışa kadar duvar süslemelerinde Hz. İsa’nın hayatını doğumdan ölümüne kadar olan önemli olaylar tasvir edilir. Kimi zaman mozaik süslemeler de karşımıza çıkarken kiliselerin kubbe kısımlarında da on iki havari ya da melek tasvirleri görülmektedir. Nevşehir’in Derinkuyu mevkiinde inşa edilmiş olan Aziz Theodoros Trion Kilisesi bu duruma örnek oluşturan yapılardan biridir. Kitabesinde 1858 yılına tarihlenen, üç nefli bazilikal plan şemasına ve çan kulesine sahip olan bu yapı Sultan Abdülmecit zamanında Islahat Fermanı sonrasında yapılmıştır.²⁴ Bölgede Üzümlü Kilise olarak da bilinen yapının anıtsal duvar resimleri ve plastik bezemeleri son derece dikkat çekicidir.²⁵ Kubbesindeki Hz. İsa figüründe altın yaldız kullanılmıştır. Bununla birlikte yapı içindeki kemerlerde melek tasvirleri ve renklendirmeleri bu duruma örnek olmuştur.

Çan kuleleri ise süsleme bakımından başkentteki örnekleri çift veya tek çan kulesi şeklinde inşa edilmiştir. Baldaken şeklinde beden duvarlarının üzerinden devam eden kat kat bloklar şeklinde, metal konstrüksiyon ya da serbest tarzda inşa edilmişlerdir. Durum Ermeni kiliselerinde de aynı şekilde görülmektedir. Süsleme açısından Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi XIX. yüzyıl Rum Ortodoks kiliseleri çan kulelerinin daha

²³ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.49.

²⁴ Bengin Bilici, “Aziz Theodoros Trion Kilisesi’nin Duvar Resimlerindeki Pigmentlerin Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi”, Pamukkale Üniversitesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2017, s. 60.

²⁵ Sacit Pekak, “Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.29, S.2, Ankara, 2009, s.261.

sade örnekler olmaları dikkat çekmektedir. Aziz Theodoros Trion Kilisesinin çan kulesi tek kuleli yapı olarak inşa edilmiştir.²⁶

²⁶ Bengin Bilici, a.g.m., s.35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI TOPRAKLARINDA İNŞA EDİLEN RUHSATSIZ KİLİSELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıla kadar istisnalar hariç yeni kilise inşa edilmemiş XIX. yüzyıl öncesi Bizans veya Osmanlı dönemlerine ait kiliseler tamir edilerek kullanılmıştır. XIX. yüzyıl başlarında Ortodoks Rum halkının mimari çalışmalarında gözle görülür gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde kiliselerin tamirat ve yeniden inşasına yönelik girişimler oldukça artmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, ibadethaneler ve gayrimüslimler üzerindeki politikalar önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler, imparatorluğun dağılma süreciyle birlikte ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik alanında yaşanan iç ve dış müdahaleler, ibadethaneler ve gayrimüslim topluluklar üzerindeki politikaların şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, sınırlarındaki gayrimüslim ibadethanelerinin dokunulmazlığı ile bağlantılı gerektiğinde ibadethanelerin tamirine ve yeniden inşa edilmelerine izin vermiştir. İlerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi ile birlikte hemen her alanda başlayan değişim; ibadethaneler ve gayrimüslimler üzerindeki politikalarında da kendisini göstermiştir. İbadethane inşa etme yasakları yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Özellikle devletin güç kaybetmeye başladığı dönemlerinde ibadethanelerin inşası ve tamirine ilişkin kısıtlamaların kaldırıldığı görülmektedir.¹ Bu kolaylıklarda da İslam hukukunun dışına çıkıldığı görülmüştür.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde mabetler ile ilgili uygulamanın değişmesinde, gayrimüslim halkı bir arada tutma çabaları nedeniyle verdiği imtiyazların yanı sıra Avrupalı devletlerin de müdahalelerinin varlığı etkili olmuştur. Avrupalı devletlerin söz hakkı ise Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemlerinde verdiği ticari kapitülasyonlara bu zamanlarda bir de dini imtiyazların eklenmesi ile ortaya çıkmıştır.

¹ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.133.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halka verdiği dini ayrıcalıkları Avrupalı devletlere de tanımaya başlaması, ilerleyen dönemlerde önemli sonuçlara yol açmıştır. Avrupalı devletler kazandıkları bu ayrıcalıklarla gayrimüslim halkın koruyuculuğunu da üstlendikleri iddiası ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır.

1774 yılında I. Abdülhamid döneminde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Osmanlı başkentinde bir Ortodoks kilisesi inşa ettirmiştir.² Antlaşma metninde; “Osmanlı topraklarında bulunan kiliselerden başka Galata tarafında Beyoğlu isimli mahallenin yolunda, umuma açık yol üzerinde Rusya Devleti'nin kilise inşa etmesi serbesttir. Bu kiliseler halka açık olup Rus-Grek olarak adlandırılacaktır. Bu kiliseler Rus elçisinin korumasında olup, her türlü saldırı ve müdahaleden korunacaktır (14. Madde), eskisi gibi Hristiyan dini serbest olup, icrasında hiçbir şekilde engel olunmayıp, kiliselerin yeniden yapılmasına ve eskilerinin tamirine engel olunmasın (16. Madde 2. Bölüm), Hristiyan dindarlığına alçak bir saldırı ile baskı yapılmayıp, kiliselerin tamir ve yenilenmesine engel olunmasın. Zikredilen kiliselerine karşı görevlerini yapan şahıslara saldırı ve müdahalede bulunulmasın (17. Madde 2. Bölüm)” gibi kilise inşası ile ilgili maddeler yer almıştır. Bu madde daha sonra alınan kararla yürürlüğe girmemiştir.³ 1779 yılında yine Rusya ile imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi ile de Osmanlı topraklarındaki Hristiyan halkın yeni kiliseler inşa edebilme ve tamir edebilme serbestliği veren maddeler yer almıştır.

Küçük Kaynarca Antlaşması ve Aynalıkavak Tenkihnamesi ile ihtiyacın dışında inşa veya tamir konularında konulan yasakların kaldırılmış olduğu açıkça görülmektedir. Küçük Kaynarca Antlaşması üç dilde yazılmış ancak orijinal metnine ulaşılmamıştır. Osmanlıca metnin suretleri, İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde çeşitli fonlar içinde yer almaktadır. Antlaşmanın orijinal Rusça metinleri bugüne kadar yayınlanmamıştır. Bu nedenle Rusya Küçük Kaynarca Antlaşmasını kamuoyuna farklı şekilde tanıtmak için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. II. Katherina'nın 1775 yılında yayınladığı Ortodoks Hristiyanların himayesinin Rusya'ya verildiğini iddia eden bildirisinden başka yine

² Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.524-527.

³ Osman Köse, **a.g.e.**, s.210.

aynı yıl St. Petersburg’da Rus Hükümeti tarafından antlaşmanın tahrif edilmiş⁴ Fransızca çevirisi yayınlanmıştır.⁵ Ancak metnin İtalyanca ve Osmanlıca nüshaları birbiriyle benzerlik gösterirken Fransızca nüshasının farklı olduğu görülmüştür. Osman Köse’nin eserinde ifade ettiği üzere iki nüshanın benzerliği üzerine Fransızca nüshanın bir etkisi kalmamış ancak Batılı tarihçiler ve devlet adamları bu nüshayı kaynak olarak görmüşlerdir. Bu nedenle olmalıdır ki maddeleri yukarıda verilen Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya’ya verildiği iddia edilen himaye yetkisi Avrupalı devletlerin de bu yönde yeni taleplerde bulunmalarına neden olmuştur.

Antlaşmanın en çok tartışılan ve farklı yorumlanan 7, 14, 16, 17 ve 23. Maddeleri dikkate alınarak yapılan çeşitli değerlendirmeler vardır.⁶ Bu değerlendirmelere göre Ruslara, Osmanlı Devleti’ndeki Ortodoks Hristiyanları koruma hakkı verilmiştir. Söz konusu maddeler detaylıca incelendiğinde böyle bir yetkinin verilmediği açıktır. 7. maddede Osmanlı Devleti Hristiyanların hakkını ve kiliselerini korumayı taahhüt etmektedir.

1808 senesinde tahta geçen II. Mahmut, ordunun sürekli yenilerek eski görkemini ve gücünü kaybettiğini görmüş ve bunu engelleyebilmek adına birçok önlem almaya çalışmıştır. Bu dönemde gelinen nokta devletin merkezi otoritesini yeniden sağlamak, birlik ve beraberliği korumak amacıyla önemli adımlar atılmasını gerektirmiştir. Düzenlemeler büyük oranda merkezi otorite için olsa da diğer alanlarda da kendilerini göstermiştir.

Fransız İhtilali’nin etkisiyle ülkeden kopmak üzere olan gayrimüslimleri engellemeye yönelik birtakım esneklikler tanınmıştır. Bu esnekliklerden en dikkat çeken reform hareketi gayrimüslimlere din ve vicdan hürriyeti alanında tam bir serbestlik vaad edilmesi olmuştur. Nitekim II. Mahmut’un “*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevi’sini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır.*” sözleri gayrimüslimlere yönelik tavrını ortaya koymaktadır.⁷ Bu sebeple

⁴ Tahrif edilerek: Üzerinde oynama yapılarak.

⁵ Osman Köse, **a.g.e.**, s.132.

⁶ Osman Köse, **a.g.e.**, s.139.

⁷ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.139.

bu dönemde kilise tamiri konusunda gayrimüslim vatandaşların istekleri ciddi bir şekilde artış göstermiştir.

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru milliyetçilik akımının etkisiyle başlayan ayaklanmalarda toplumsal huzursuzluklar ve kargaşalar sonucunda yangınlar çıkmıştır. Bu yangınlar neticesinde pek çok yapı tahrip olmuştur. Böylece gayrimüslim halkın başladığı imar faaliyetleri artmıştır.

Islahat Fermanının ardından, kilise ve okul gibi yapıların inşa veya tamir edilme taleplerinde ciddi bir artış olduğu görülmektedir.⁸ Osmanlı Arşivlerinde bu konu hakkında birçok belgenin varlığı tespit edilmiştir. Üstelik kiliselerin ve okulların yeniden inşası konusunda Osmanlı Devleti'nin genel kurallara sıkı sıkıya uymaya özen gösterdiği ve bu alanda titizlikle hareket ettiği görülmektedir. Kadim⁹ olduğu üzere, aslına uygun olmayan şekilde inşa edilen pek çok kilise ve mekteplerin yanı sıra izinsiz eklemelerin de yıkıldığı örnekler bulunmaktadır. Ancak ruhsatsız inşa edilen bu yapılara ilerleyen dönemlerde hiçbir müdahalede bulunulmadığı ve buna ek olarak ruhsat verilerek kayıt tutulduğu gözlemlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Bab-ı Ali Evrak Odası fonunda yer alan Vilayetlere ait gelen giden defterleri içinde ruhsatsız olarak inşa edilen kiliselerin ve mekteplerin kayıtlarının tek tek tutularak tarih atıldığını ve bu yapılara neticede ruhsatları verildiği görülmektedir.¹⁰ Çalışmamızın esas konusu olan bu ruhsatsız yapıların bulunan belgeler doğrultusunda günümüzde hala varlığı araştırılmıştır. Kaçak olarak inşa edilen bu yapılara neden ruhsatları verildiği ise diğer bir merak konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde sosyal, ekonomik ve kültürel düzeni değiştirdiği gibi mimari düzeni de değiştirmiştir. Özellikle gayrimüslim yapılarının mimari biçimleniş ve boyutlarında Tanzimat dönemi öncesinde var olan kısıtlamalar, XIX. yüzyıl içinde değişime uğramıştır. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin sürekli toprak kaybetmesi padişahı ve halkı çok kaygılandırmıştır. Artan toprak

⁸ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.139.

⁹ Kadim: Başlangıç tarihi belli olmayan. İnşa tarihi belli olmayan.

¹⁰ BOA, BEOVG.d. Defter No: 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357, 1358, 29/12/1290.

kayıplarını durdurabilmek adına ve Osmanlı'nın eski gücüne kavuşması adına çaba gösteren görevliler gayrimüslim vatandaşlar ile aralarının hoşnut olması gerektiğini ve böylece devlete bağlılıklarını sağlamayı çare olarak görmüşlerdir. Bu nedenle verilen imtiyazlar artarken verilen birkaç yasağın çiğnenmesi durumu da göz ardı edilmiştir. Bu göz ardı edilen yasakların çiğnenmesi arasında ruhsatsız inşa edilen mektep ve kiliselerin olması da söz konusu olmuştur. Bu dönemde çok sayıda ülkenin her yerinde inşa edilen pek çok kilise mevcuttur.¹¹

Bu durum, devletin otoritesiyle doğru orantılı olarak gelişmiştir. Devletin denetim mekanizmalarının etkinliği ve baskısıyla, izinsiz yapılaşma eğilimi azalırken, zayıfladığında ise kaçak yapıların sayısı artmıştır. Bu süreçte, Avrupalı devletlerin etkisi ve baskısı altında kalmamak adına, kaçak ve ruhsatsız yapılar göz ardı edilen bir durum olmuştur. Islahat Fermanı ile birlikte bu süreç daha da genişlemiş ve kaçak yapıların ruhsatlandırılması yoluna gidilmiştir. Yapılan araştırmalar, XX. yüzyılın başlarında devletin bu kaçak yapıları teftiş ettiğini ve bu yapıların defterlerini tuttuğunu ortaya koymaktadır.¹² Bu defterler incelendiğinde, ruhsatsız yapıların çeşitli tarihlerde inşa edildiği görülmektedir. Bazılarının çok eski dönemlere ait yapılar olduğu gözlemlenmiştir. Bazı yapıların ise tarihleri belli değildir.

Bu duruma ek olarak, devletin onay verdiği binaların da bu kayıtlara dahil edilmesi, kaçak ve ruhsatsız yapıların sayısının daha da yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.¹³ Bu durumu sadece bir ihtiyaçla açıklamak veya tek bir faktöre bağlamak mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin döneminin siyasi, sosyal ve ekonomik dinamikleri, Avrupalı devletlerin etkisi ve iç politikadaki değişimler gibi çeşitli faktörlerin bir araya gelmesiyle kaçak yapılaşma süreci şekillenmiştir.

¹¹ Muhammed Ceyhan, a.g.m., s.169.

¹² Çalışmamızın esas konusunu oluşturan ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Ali Evrak Odası grubunda yer alan Vilayet Gelen Giden Defterleri kısmında toplam 8 adet defterin tamamı incelenmiştir. Burada Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin ruhsatsız inşa ettiği mektep, kilise gibi dini ve eğitim amaçlı yapıların adetleri verilmiştir. Defterlerin içeriğinde bu kayıtların ne zaman tutulduğu bilgisi verilmemektedir. Ancak ruhsatsız inşa edilen yapıların tarihlerini bu belgelerde bulmak mümkündür. (BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357, 1358).

¹³ Muhammed Ceyhan, a.g.m., s.167.

T.C. Devlet Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde Bab-ı Ali Evrak Odası dosyaları arasında Vilayet gelen giden evrakları fonunda bulunan “Ruhsatsız olarak inşa edilen Kilise ve Mektepler” başlığı altında defterler incelenmiştir.¹⁴ Bu fonda toplam sekiz adet defter tespit edilmiştir. Hicri 1290 senesine tarihlendirilen bu sekiz adet defterde vilayetlerde kaç adet ruhsatsız kilise ve mektep olduğu açıklanmıştır. Aynı zamanda bu ruhsatsız yapıların tam adresleri, bir kısmının inşa tarihleri, kimler tarafından inşa edildikleri tek tek kaleme alınmıştır. Çalışmamız esnasında kaza, köy, eyalet ve vilayet isimlerinin doğru okunabilmesi için yer adları için hazırlanmış çalışmaların bazılarından yararlanılmıştır.¹⁵

Defterler 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357 ve 1358 olarak kutulara numaralandırılmıştır. Ancak bu numaralandırılmış defterlerden 1356, 1357 ve 1358 numaralı defterlerin kayıtlarına ulaşamamıştır. Arşivde bu defterlerde kayıt yoktur uyarısı vermektedir. 1351 ve 1352 numaralı defterlerin birbiri ile aynı kayıtlar içerdiği tespit edilmiştir.

1351, 1353, 1354, 1355 numaralı defterlerin incelemesi yapıldığında hemen her bölgede özellikle tanzimat döneminde ruhsatsız kilise ve mektep inşasına rastlanmıştır. Ancak çalışmamızın esas amacı ruhsatsız kiliseleri saptamak olduğu için belgelerde yer alan kilise – mektep kısımları birbirinden ayrılarak sınıflandırılmış ve ruhsatsız kiliseler kısmına odaklanılmıştır. Defterlerde yer alan bilgiler doğrultusunda kiliselerin bir kısmının ruhsatlarının olup olmadığının bilgileri verilmiştir.

Bu doğrultuda 1351 numaralı defter incelendiğinde ruhsatı resmîyesinin meçhul olan yapılar ve bölgeleri; Yanya Vilayetinde yer alan 3 adet Rum Ortodoks kilisesinin yerleri ve tahmini inşa tarihlerinin yanında ruhsatı resmîyesinin belli olmadığı notu eklenmiştir.¹⁶ Konice Kazasında inşa edilen dört kilisenin (Kurka, Sulu Tepe,

¹⁴ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357, 1358.

¹⁵ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları (DAGM), 2. Baskı, Ankara 2017.

¹⁶ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.59-60. Ayrıca Bkz. Ek.1.

Koçuklan ve Kurusçe Çiftlikleri) ruhsatı resmîyesinin meçhul olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı kazada iki yapının daha ruhsatı tespit edilememiştir.¹⁷

Küçükçekmece Kazasında Ayastefanos'ta Barudcubaşı Müteveffa Nikosi Bey'in inşa ettirdiği kilisenin ruhsatının da varlığı bilinmemektedir.¹⁸ Bergama Kazasında Rum cemaati tarafından inşa ettirilen kilisenin de ruhsatına ulaşılamamıştır.¹⁹ Çekmece-i Kebir Kasabasında bulunan Filyos, Arnavud-ı Sagir, Şehmenuz, Kumburgos, Polaya Karyelerinde bulunan kiliselerin ruhsatnameleri ibraz olunamamıştır. Örencik'te yine bir Rum kilisesinin ruhsatnamesi ibraz olunamamıştır. Manyas Nahiyesinde ise bir Bulgar kilisesinin ruhsatı ibraz edilmemiştir. Yine aynı nahiyede Kazak milletine ait kilisenin ruhsatı ibraz edilmemiştir. İznik'te Rum halkı tarafından Aya Tudor ve Aya Nikola mahallelerinde iki kilisenin de ruhsatnamesi ibraz olunamamıştır.²⁰

Şiran Kazasının Ziyok Karyesinde Rum milletine ait ve karye halkı tarafından yaptırılan iki kilisenin “*Birinin bilâ ruhsat inşasına mübaşeret olunmasına mebni inşâ'atı men edilmiştir.*” eklemesi ile inşasının durdurulduğu belirtilmiştir.

Ordu Kazasında Nefs-i Ordu'da bir Ermeni kilisesi için “*Ferman-ı Ali'nin muhterik olduğu ifade olunmuştur.*” ibaresi yer almaktadır. Yine Çavuşgir Karyesinde bir Ermeni kilisesinin Ferman-ı Ali'si ibraz olunmadığı bilgisi verilmiştir.

Karesi sancağında Rum milleti tarafından Rum Manastırında Gümrük Hızır İlyas Karyesindeki ruhsatsız kilise mahkeme kararı sonucu ile inşa edilmesine onay verilmiştir.²¹

1353 numaralı defter; 1351 numaralı defterin içeriğiyle benzerlik göstermektedir. Ancak farklı bölgelerde tespit edilen ruhsatsız kiliseleri incelemek de mümkündür. Manisa Sancağında Saray mahallesinde Avusturyalılar tarafından inşa ettirilen Katolik kilisenin ruhsatı resmîyesi olup olmadığı bilinmemektedir.²²

¹⁷ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.71-72. Ayrıca Bkz. Ek.2.

¹⁸ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.85-86. Ayrıca Bkz. Ek.3.

¹⁹ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.13-14. Ayrıca Bkz. Ek.4.

²⁰ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.25-26. Ayrıca Bkz. Ek.5.

²¹ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290, s.25-26. Ayrıca Bkz. Ek.5.

²² BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1353, 29/12/1290, s.18. Ayrıca Bkz. Ek.6.

Yanya kazasında ahali tarafından yapılan ve yine Koniçe Kazasında bulunan Rumlara ait kilisenin ruhsatının olup olduğu bilinmemektedir. Pogun Kazasında yer alan belgede Terpuk olarak isimlendirildiği düşünölen Çiftlikte patrikhane tarafından inşasına başlanan 2 kilisenin de ruhsatlarının olup olmadığı bilinmemektedir.²³

Manastır'da Serfice Kazasında olan 24 adet kilisenin varlığı tespit edilmiş olup bu kiliselerin 21 tanesinin harabe halinde olduğu belirtilmiştir.²⁴

1354 numaralı defterde de diğör iki defterde olan bilgilerin bir kısmı yer almaktadır. Ancak yer yer yeni bilgilere de rastlanmıştır. Örneğın Konice Kazasında Dragani Çiftliği'nde bir adet Rum Ortodoks kilisesinin ruhsat-ı resmîyesinin olup olmadığı kesin değildir.²⁵ Yine aynı şekilde Nazilli Kazasında Pazar Karyesi İnce nahiyesi ve Karacasu bölgelerinde Rumlara ait üç adet kilisenin ruhsat-ı resmîyesi meçhuldür.²⁶

1355 numaralı defter daha önce incelenen defterlerde yer alan yukarıda belirtilen ruhsat-ı resmîyesi meçhul olan yapıları aynen almıştır. Diğör yapı kayıtlarında farklılıklar olmasına rağmen ruhsatı belli olmayan kiliseler diğör defterlerle aynıdır. Defterin giriş sayfasında “*Dahil-i Vilayet ve livada hükümet-i seniyyeden ruhsat-ı resmiye istihsal etmeksizin doğrudan doğruya veyahud haneden tahvilen ne kadar kilise yapılmıştır ve mahal ve mevki'leri neresidir ve yapanlar kimlerdir tabi'yet ve milletleri nedir ve kaç seneden berü te'sis kılınmıştır iş'arı hakkında bâ-irade-i seniyye ta'cimen vilayât ile müstakilen idare olunan mutasarrıflıklara yazılan telgrafname-i samiye cevaben vârid olan telgrafnameler ile muharrerâtın hülasası cedvelidir.*” yazısı yer almaktadır.²⁷ Bu bilgi doğrultusunda bu defterin ne amaçla tutulduğu anlaşılmıştır.

Sözü edilen defterler ruhsat-ı resmiye istihsal etmeksizin kiliselerin inşa edildiği yerleri, yapım tarihlerini, yapan kişi veya kurumları, tabiiyet ve milletlerini ve ne zamandan beri var olduklarını saptamak için tutulmuştur. Aynı zamanda vilayetlerin

²³ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1353, 29/12/1290, s.79. Ayrıca Bkz. Ek.7.

²⁴ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1353, 29/12/1290, s.58. Ayrıca Bkz. Ek.8.

²⁵ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1354, 29/12/1290, s.69-70. Ayrıca Bkz. Ek.9.

²⁶ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1354, 29/12/1290, s.17-18. Ayrıca Bkz. Ek.10.

²⁷ BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1355, 29/12/1290, s.1. Ayrıca Bkz. Ek.11.

bağımsız olarak idare edildiği mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafın cevabı olarak gelen telgraflar olduğu belirtilmiştir.

Defterlerden alınan bilgiler doğrultusunda ortaya çıkardığımız vilayetlerde inşa edilen ruhsatsız kiliselerin tablosu verilmiştir. Ülke topraklarında var olan ruhsatsız kiliselerin arşiv belgeleri doğrultusunda incelenen bir kısmı tablolar kısmında görmek mümkündür.²⁸

Tanzimat dönemine ait nüfus ve tahrir defterleri kayıtlarından edinilen bilgiler ile arşivlerde yer alan ruhsatsız inşa edilmiş yapıların bölgeleri ve tarihleri karşılaştırıldığında gayrimüslim halkın çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde ruhsatsız ibadethanelerin inşa edildiği görülmektedir.

Rum nüfus Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ile sürekli olarak Batı bölgelere doğru göç etmişlerdir. Bu nedenle Anadolu'daki varlıkları azalırken İstanbul ve Balkanlar bölgelerinde yoğunlaşma görülmüştür. Ancak Rumlar Anadolu'da Kayseri, Bursa, İzmir, Trabzon gibi önemli kentlerin yanında Balkanlarda Ege adalarında ne Mora yarımadasında nüfus yoğunluğuna sahiptir. Çorum ve Ankara gibi İç Anadolu kentlerinde de Rum, Ermeni ve Yahudilerin büyük bir nüfusu birlikte yaşamışlardır.²⁹ XIX. Yüzyıla kadar Anadolu'da bu kentlerde yaşayan Rum halkının çeşitli nedenlerden dolayı nüfusları değişkenlik göstermiştir. Bu değişkenliklerin ön geçerli sebebi ise Rumların çoğunluğunun geçim kaynağı olan ticari faaliyetlerin Osmanlı topraklarında liman kesimleri olan Mersin bölgesinde daha fazla yapılmaya başlamasıdır.

Ermeniler ise çoğunluk olarak XVII. yüzyıl başlarında başkent İstanbul'da yaşam sürmüşlerdir. Ancak tıpkı Rumlarda görüldüğü gibi Ermeniler de geçim kaynakları doğrultusunda Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmişlerdir. Anadolu'da Sivas, Kayseri, Amasya, Erzurum, Trabzon, Van, Muş, Sis (Kozan), Eğin gibi bölgeler Ermeni nüfusun yaşadığı belli başlı şehirleri olmuştur.³⁰

²⁸ Bkz. Tablo 1, s. 49.

²⁹ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.67-68.

³⁰ Önder Kaya, **a.g.e.**, s.85.

Rum nüfusun fazla olduğu Anadolu'nun ağırlıklı olarak batı bölgelerinde Rum Ortodoks kiliselerinin, Doğu bölgelerinde ise Ermeni, Katolik ve Protestan kiliselerinin bir kısmının ruhsatsız şekilde inşa edildiği tespit edilmiştir.³¹ Bu durum bizlere nüfus arttıkça inşa yasağı olmamasına rağmen gayrimüslim halkın ruhsatsız ibadethane açtıklarını ya da evlerini kiliselere çevirip bir süre ibadethane olarak kullanarak daha sonra ki zamanlarda ruhsat alımları yaptığını göstermektedir.

Gayrimüslim kiliselerin onarma ve yeniden inşa süreçlerinde ilk adım kilise kurulu ya da patrikle birlikte halkın devletten konuyla ilgili ruhsat talebidir. Yapılan başvurularda kiliseyle ilgili ne şekilde bir çalışma yapılacağı ve bu çalışmaya neden ihtiyaç duyulduğu, kilisenin inşa edileceği yeri, çevresindeki binaların neler olduğu, arsa sahibinin kim olduğu, kapı ve pencere sayısı, yapının en ve boy ölçüleri gibi detaylar yer almıştır.

1858 senesine ait bir arşiv belgesinde Pazarcı Kazasına tabii Gelincik Karyesinde ikamet eden Hristiyan halk mabetlerinin olmaması nedeniyle ibadetlerini gerçekleştiremediklerinden dolayı bölgeye mabet inşası talebinde bulunmuşlardır.³² Yine aynı yıla tarihlendirilen başka bir belgede İşkodra bölgesine inşa edilecek bir kilisenin plan çizimleri ve ölçümleri detaylı olarak belirtilmiştir.³³ Kilise, kuzey-güney yönünde bazilikal plan tipindedir. Doğuda yarım kubbe ile örtülü yine yarım daire şeklinde apsis çıkıntısı vardır. Kuzey ve güney duvarlarında apsis daha yakın bölgelerde yarım kubbe örtülü büyük nişler vardır. Bu nişler kilisenin naos kısmında bir transept³⁴ oluşturmaktadır.

Diğer bir aşama, tamir ve inşa taleplerinin geçerliliğini yerinde tespit etmek amacıyla yapılan keşif çalışması olmuştur. Yapılan keşifler sonunda Sadaret tarafından bir üst yazı ile durum padişaha sunulmuş ve üst yazının kenarına kilise talebinin uygunluğuna

³¹ BOA, BEO, VGG.d 1351, BEO, VGG.d 1353, BEO, VGG.d 1354, BEO, VGG.d 1355 defterlerde bu bölgelerdeki ruhsatsız inşa edilen kiliselerin ve ayrıca mekteplerin tablolarını görmek mümkündür. Ayrıca Bkz. Grafik 1., s.50.

³² Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.157.

³³ BOA, HR.MKT, Nu. 203/80, 05/01/1274. Ayrıca Bkz. Ek.12.

³⁴ Transept: Kiliselerde orta sahnın koroya yakın bölümünde sahna dik olan ve orta sahnla birlikte bir haç şekli meydana getiren uzunca sahn. Ayrıca Bkz. Hasol, **a.g.e.**, s. 468.

dair kayıt düşölür ve padişah iradesi eklenmiştir.³⁵ 1857 senesinde Rum Milleti'nin ibadetlerini icra etmeleri için bir bab kilisesi inşası talepleri Edirne Valisi tarafından bir mazbata ve ilam-ı şer'î ile beraber merkeze takdim edilmiştir. Merkezden de kilisenin inşa edilmesinde bir mahzur olmadığı ve kilisenin inşasına ruhsat verileceği bildirilmiştir.³⁶

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin tarihinde kaçak ve ruhsatsız yapıların varlığına rastlanmaktadır. Bu durum, devletin gücü, otoritesi ve denetim mekanizmalarının etkinliğiyle doğru orantılı olarak değişiklik göstermiştir. Bu sürecin anlaşılması ve değerlendirilmesi için dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarının dikkate alınması gerekmektedir.

3.1. Kiliselerin Tamiri

Osmanlı Devleti, kilise ve mekteplerin tamiri konusunda genellikle hoşgörölü bir tutum sergilemiştir. Devlet, gayrimüslim ibadethanelerinin korunması ve restore edilmesi konusunda önemli bir sorumluluk üstlenmiştir. Bu nedenle, kiliselerin tamir taleplerine genellikle olumlu yanıt verilmiş ve izinler verilmiştir.

Ancak, tamir izinleri belirli şartlara tabi tutulmuştur. İbadethanelerin tamiri durumunda, aslına uygunluk ilkesi ön planda tutulmuştur. Yani, yapılan tamiratin orijinal yapının özelliklerine uygun olması ve herhangi bir değişiklik veya artırma yapılmaması gerekmektedir. Bu, kiliselerin tarihi ve mimari değerlerinin korunmasını amaçlayan bir yaklaşımdı.

Ruhsatsız olarak tamir veya yeniden inşa çalışması yapanlara adli prosedür gereğince yaptırım uygulanmıştır. Devlet, tamir izni olmadan yapılan çalışmalara izin vermemiştir. Ayrıca, tamir izni veren veya ilişkisi olduğu tespit edilen Müslümanlar da cezalandırılmıştır. Ruhsatsız kilise ve mektep yapan veya buna göz yuman görevliler hakkında adli işlemlerin başlatıldığını da yine H-1329 tarihli arşiv

³⁵ Ece Sönmez Pulat, a.g.m., s.63.

³⁶ BOA, A.AMD, Nu. 76/72, 1273.

belgelerinden anlamak mümkündür.³⁷ Bu ruhsatsız çalışmaların önlenmesi ve yetkisiz müdahalelerin engellenmesi amacıyla yapılan bir düzenlemeydi.

Osmanlı yönetimi, gayrimüslimlerin kendi mabetlerinde izinsiz bir şekilde değişiklik yapmalarını istememiştir. Kiliselerde yapılan değişiklikler, genellikle yıkılarak yapıların eski hallerine getirilmiştir.³⁸ Böylece, yapının orijinal hali korunmaya çalışılmıştır.

Ancak zaman zaman yapılan tadilatların aslına uygun olarak yapıldığı durumlarda, sonradan onay ve ruhsat verildiği görülmüştür. Örneğin 1786 senesine ait bir belgede Sadaret Kaymakamı tebdil gezerken Sulumanastır Kilisesi'nde izinsiz olarak bir tamiratın başladığını fark eder.³⁹ Kilisedeki rehberin sorgulanması ile ve muayeneyi yapan görevlilerin sorgulanması sonucu harap hale gelmiş bir kemerin tamir edildiği ortaya çıkmıştır.⁴⁰ İzinsiz yapılan tamirat dönemin Ermeni Patriğine de sorularak detaylı bilginin alınmasından sonra patriğin ricası ile Hatt-ı hümayun ile yapılan tamirin şer'i hukuka uygun ise izin verileceği sonucu çıktı.⁴¹ Bu durum, tamirat sürecinde izin prosedürünün uygulandığını ve uygun şartlar sağlandığında ruhsat verildiğini göstermektedir. Bu yaklaşım kanaatimizce, tamirat sürecinin denetim altında tutulmasını sağlamış ve gayrimüslim tebaanın denetimine katkıda bulunmuştur. Osmanlı arşivlerinde incelenilen belgelerde 1856 yılında Podgoriçe kasabasında tamiri yapılan bir Rum kilisesinin ruhsattaki şekliyle tamir edilmediği belirtilmiştir.⁴² Harap olan çatısını tamir etmek amacıyla izin istenen yapının iki yanına duvar örüldüğü gözlemlenmiştir. Bu durum sonucunda bu durumla ilgilenen Mahmud Bey'in aynı hassasiyeti Müslüman ibadethanelerine de göstermesi gerektiğini ve bu tamiratın Müslüman ahaliyi rahatsız etmeyecek şekilde gerçekleştirilmesine kanaat

³⁷ BOA, DH. HMŞ. / 9-39. Ayrıca Bkz. Ek.13.

³⁸ Nuran, Koyuncu, **a.g.e.**, s.124.

³⁹ BOA, HAT, Nu, 19/890, 29/Z/1200.

⁴⁰ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.127.

⁴¹ BOA, HAT, Nu, 19/890/B, 29/Z/1200.

⁴² BOA, HR.SYS., 121-5, M.11/06/1856.

getirildiği anlaşılmıştır.⁴³ Tamiratlar şeran caiz olduğundan sonradan icazet verilmiştir.⁴⁴

Tanzimat döneminde, bazı kiliselerin restorasyon veya tamir işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bu tamiratlar, kiliselerin zarar görmüş bölgelerinin onarılması veya yenilenmesi amacıyla yapılmıştır. Ancak, o dönemdeki inşaat süreçlerindeki düzenlemelerin aksaklığı ve denetim mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle bazı kiliselerde ruhsat alınmadan tamiratlar gerçekleştirilmiştir. Bu durum, o dönemdeki yapısal düzenlemelerin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Islahat Fermanı sonrasında, Osmanlı topraklarında birçok yerde farklı plan şemalarına, yapım tekniklerine, bezeme ve üslup özelliklerine sahip yeni kiliseler inşa edilmiştir. Gayrimüslimlerin ibadethane inşa etmeleri önündeki engeller kaldırılmış ve izin verilmiştir. Mabetlerde yapılacak küçük çaplı tamirlerin izne tabi olmamasıyla, gayrimüslimler sadece önemli ve büyük yapılarda tamir taleplerini merkeze iletmeye başlamışlardır. Ferman ile tamir izniyle birlikte, müceddeden inşa dışında kalan tamirlerin izinsiz veya ruhsatsız yapılabilmesi mümkün olmuştur. İncelenen izin fermanlarına göre genellikle deprem, çeşitli nedenlerle harap olma veya yangın sonucu zarar gören kilise ve havraların onarımı için izin verildiği görülmektedir.⁴⁵ Doğal afetler nedeniyle zarar gören yapıların onarılmasına da zaman zaman parasal yardım yapılmıştır.⁴⁶

Farklı cemaatlerin bir arada yaşadığı bölgelerde ise tamiratlar için başvuruların Babıali'ye sunulması ve gelecek cevaba göre hareket edilmesi usulüne tabi kılınmıştır. Müceddeden inşa edilecek mabetlerle ilgili ise patrikler ve metropolitler aracılığıyla Babıali'ye başvurular yapılması ve uygunluk durumunda ruhsat verilmesi düzenlenmiştir. Evdim kazasına tabii Bahne Köyünde bulunan Aya Yorgi Kilisesi'nin zaman içinde harap olmasından dolayı köy halkının onarım yapması için Cezire-i

⁴³ BOA, HR.SYS., 121-5, M.11/06/1856.

⁴⁴ Nuran, Koyuncu, **a.g.e.**, s.126.

⁴⁵ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.167.

⁴⁶ BOA, Y.A.HUS, Nu. 322/52, 1312 (Beyoğlu'nda Sakızağacı'nda kain Rum mülkiyet kilisesinin depremden zarar gören yerlerinin tamiri için verilen yüz liradan dolayı patriğin teşekkür mektubu)

Merkuma Başpiskoposu, önceki bir belgenin üzerinden izin talep etmiştir.⁴⁷ Bu izin kabul edilerek kilisenin boyutları, yüksekliği ve çevresi resmi bir belge ile gönderilmesi talep edilmiştir. Belgede bu bölgenin gayrimüslim halkı kadar Müslüman halkın da varlığı sorgulanmış ve ona göre icazet verileceği belirtilmiştir. Ancak keşif gerçekleştirilmeden kilise yeniden inşa edilmeye başlamış ve inşaatın sonuna yaklaşılmıştır. Kilisenin Hristiyan mahallesinde olduğundan Meclis tarafından belgelenmiş ve gerekliliklere uygun şekilde inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak inşaat başladığında, kilisenin eski kalıntılarının tamamen yıkıldığı ve yeniden inşa edilmeye başlandığı fark edilmiştir. Bu nedenle, kilisenin mevcut durumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, köyün iki mahallesinin farklı inançlara sahip olduğu ve kilisenin inşası sırasında yaşanan bu olaylar nedeniyle köy halkının ayrıntılı beyanları ve ifadeleri olduğu bildirilmiştir. Bu nedenle, kilise inşaatının tamamlanması ve her iki mahalledeki halkın haklarının nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir karar alınmıştır. Bu konuda alınan karar gereği inşaat tamamlanmış ancak bu durumdan sonra izinsiz tamire müsaade edilmeyeceği, tamirlerin fermana uygun olarak patrik tarafından yapılacağı söylenmiştir.⁴⁸

Tüm bu politikalar, Osmanlı Devleti'nin kiliselerin korunması, tamiri ve aslına uygun bir şekilde restore edilmesi konusundaki hassasiyetini yansıtmaktadır. Devlet, farklı dini cemaatlere hoşgörüyle yaklaşmış ve ibadethanelerin devlete bağlılığını ve dini değerlerini koruma gayreti içinde olmuştur.

3.2. Kiliselerin İnşası

II. Mahmut, gayrimüslim ve Müslümanları birbirine yakınlaştırmak için çalışmalarda bulunmuştur. Örneğin yeni kilise inşasına izin vermiştir.⁴⁹ Böylece XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde pek çok kilise inşa edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim halk yarışır vaziyette kilise inşasında bulunmuşlardır. İlerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine

⁴⁷ BOA, HR. MKT, 284/4/24 (Kiliselerin tamirinin patrikhaneler tarafından yapılacağı ve izin alınarak yapılması gerektiği, izinsiz tamirat ve inşaaata başlanmamasının tenbih edilmesi).

⁴⁸ BOA, HR.MKT, Nu. 284/4/3 (Kiliselerin tamirinin patrikhaneler tarafından yapılacağı ve izin alınarak yapılması gerektiği, izinsiz tamirat ve inşaaata başlanmamasının tenbih edilmesi)

⁴⁹ Sacit Pekak, a.g.m. s.175.

girmesi ile birlikte hemen her alanda başlayan değişim ibadethaneler ve gayrimüslimler üzerindeki politikalarında da kendisini göstermiştir. Yeni ibadethane inşa etme yasakları gerek iç gerekse dış müdahaleler nedeniyle yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Özellikle devletin son dönemlerinde ibadethanelerin inşası ve tamiri konusundaki kısıtlamaların kaldırıldığı ve önemli kolaylıkların getirildiği gözlemlenmiştir. Ancak bu kolaylıkların İslam hukukunun sınırlarını aşabileceği de görölmektedir.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında Avrupalı devletlerin korumacı davranışlarından dolayı, gayrimüslim halklara yeni başka haklar ve imtiyazlar tanınmıştır. İmparatorluğun içinde bulunan elçiliklerde ve konsolosluklarda gayrimüslimlerin görevlendirilmelerine izin verilmiştir. Tercüme yapan gayrimüslim halk olan beratlılar Avrupalı devletlerle yakın ilişkiler kurarak zenginleşmişlerdir. Bu sayede maddi olarak güçlenmiş ve yeni, pahalı kiliseleri inşa ettirebilecek güce sahip olmuşlardır. Tanzimat döneminde bu yapılar arasında ruhsatsız olanların tespiti yapılmıştır. Toplamda 9.050 ruhsatsız yapı tespit edilmiştir.⁵⁰ Bu yapıların bazıları çok eski tarihlerde, çoğu ise XIX. yüzyıl içinde inşa edilmiştir. Ancak, bazı yapıların inşa tarihleri belirlenememiştir. Ruhsatsız olarak inşa edilen yapıların bir kısmı sonradan ruhsatlandırılmıştır.

Ruhsat teşvikleri ve izinsiz inşa edilen kiliselere ruhsat tahsisi yapılması açısından II. Abdülhamid dönemi büyük önem taşımaktadır. II. Abdülhamid dönemi imar faaliyetlerinin en yoğun olarak yapıldığı dönemlerden biri olmuştur. Devlet yeteri kadar bütçe sıkıntısının olduğu bu dönemde Osmanlı coğrafyasında her alanda birden fazla yapı inşa edilmiştir. Islahat Fermanı ardından, kilise ve mekteplerin yeniden inşası veya tamir taleplerinde önemli bir artışın yaşandığı gözlemlenmektedir.⁵¹

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Müslüman olmayan mahallelerde izinsiz ve ruhsatsız yapılaşma, büyük çan kuleli kiliselerin inşaatlarının artması, Müslüman halkı rahatsız etmiştir. Kiliselerin mimari tarzları, çoğunlukla devasa kuleleri, yüksek gotik kemerleri ve vitray pencereleri ile dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu konuda

⁵⁰ Muhammed Ceyhan, a.g.m., s.168.

⁵¹ Nuran Koyuncu, a.g.m., s. 166-167.

titiz olduğu ve genel kurallara uyduğu görülmektedir. Ruhsatsız olarak inşa edilen kilise, havra ve mektepler ile izinsiz yapılan ilavelerin birçoğu kâğıt üstünde ve aslına uygun olmayan yapılar yıktırılmış ve ruhsatsız yapılar için ruhsat alınarak kayıt tutulmuştur. Ancak, ilerleyen dönemlerde ruhsatsız yapılar için herhangi bir müdahalede bulunulmadığı ve hatta bazı durumlarda ruhsat verilerek kayıt altına alındığı da gözlemlenmiştir. İzinsiz inşaat ve tamirlerde Osmanlı hükümetinin bu tür girişimlere sert muamele yerine yapıcı çözümler üretmesi, inşaatlar için ruhsat alınmasını teşvik etmesi tepkileri artırmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv belgelerinde Niğde ilinin Çamardı mevkiinde ruhsatsız bir kilise olduğu ve XIX. Yüzyılda inşa edildiğine dair bilgiler mevcuttur.⁵² Gerekli araştırmalar neticesinde elde edilen diğer bilgi ve belgeler de bu bölgede ruhsatsız inşa edilmiş olup sonradan ruhsat tahsis edilen bir kilisenin varlığını teyit etmektedir. Yine bir başka örnek ise Ordu – Taşbaşı mevkiinde yer alan Taşbaşı Kilisesi'nin XIX. Yüzyılda ve bölgede yaşayan halk tarafından inşa edildiğine yönelik bilgiler mevcuttur. Dedeğaç Kazasında varlığı tespit edilen Aziz Nikola Kilisesinin bahçesine ruhsatsız inşa edilen mektep ve metropolit yapılarına da daha sonra ruhsat tahsis edildiği bilinmektedir.⁵³

Islahat Fermanı'nın ardından, Osmanlı topraklarında çeşitli plan şemalarına, yapım tekniklerine, bezeme ve üslup özelliklerine sahip yeni kiliseler inşa edilmiştir. Ferman, gayrimüslimlerin ibadethane inşa etmeleri önündeki engelleri kaldırmıştır. Bununla birlikte, müceddeten inşa dışında kalan tamirler için izin usulünden bahsedilmemiş ve izinsiz veya ruhsatsız yapılabilmesi mümkün kılınmıştır. Tek bir mezhebin bulunduğu yerlerde dinî ayinlerin yapılmasına yönelik kısıtlamalar da kaldırılmıştır.⁵⁴ Ancak, dağılma döneminde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Ruhsatsız kilise inşaatları ve izinsiz tamir faaliyetleri de gözlemlenmiştir. Bu durum, hükümetin denetim mekanizmalarının yetersiz olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra, bazı kilise cemaatleri ve yöneticileri, ruhsat alma sürecinin karmaşıklığı ve uzun sürmesi

⁵² BOA, BEOVGG.d. Defter No: 1351, 29/12/1290.

⁵³ Özkan Ertuğrul, “Dedeğaç (Alexandropolis) ve Etnoloji Müzesi”, Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C.3, S.1, 2019, s.74.

⁵⁴ Nuran Koyuncu, a.g.m., s.154.

nedeniyle izin almadan çalışmalara başlamış veya eksik izinlerle işleri tamamlamışlardır.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde ibadethaneler ve gayrimüslim topluluklar üzerindeki politikalar önemli değışimlere uğramıştır. Islahat Fermanı'nın etkisiyle kilise inşaatları ve tamirleri için kısıtlamalar kalkmış ve ruhsat alma süreci teşvik edilmiştir. Bu dönemde birçok kilise inşa edilmiş, mimari tarzları Batı Avrupa etkileri taşımıştır. Ancak ruhsatsız yapılaşma ve izinsiz tamir faaliyetleri de gözlemlenmiştir. Osmanlı hükümeti, bu konularda sert müdahaleler yerine yapıcı özümmler üretmeyi tercih etmiş ve ruhsat alınmasını teşvik etmiştir. Böylece, Osmanlı topraklarında farklı tarz ve mimarilere sahip kiliseler inşa edilmiştir. Mimari planlardaki bu farklılık kiliselerin naos kısmında da kendini göstermiştir. Görkemli ve zengin süsleme elemanları ile iç mekân da düzenleme sağlanmıştır. Mimari öğelerin yanı sıra özellikle ikonastasion, despot koltuğu ve ambon gibi elemanlarda vurgulanan özellikler, yeni dönemin zengin ve modern görünümü esas alan arayışını yansıtır. Yine bu dönemdeki farklılaşma örtü sistemlerinde de kendini göstermiştir. Tonozların biçimlenişi ve bezeme anlayışı yapılarıdaki görkemi vurgulamaktadır.⁵⁵

3.3. İnşa Edilen Ruhsatsız Kiliselere Uygulanan Programlar

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra çok sayıda kilise ve havra gibi ibadethaneler inşa edilmiştir. Bu dönemde müceddeten inşa tanımı hem fetihten önce inşa edilen yapıların tamiri için hem de yeni inşa edilecek yapılar için kullanılmıştır.⁵⁶ Ayrıca mevcut kilisenin ibadet için yeterli olmaması nedeniyle yapılan genişletmeler de müceddeten inşa olarak inşa edilmiştir.

Kilise Defterlerinde yer alan fermanlara göre cemaatler yeni yapılacak kilise için klasik dönemdeki gibi istida yolu ile kilise inşa talebinde bulunmaktadır.⁵⁷ Geç Osmanlı mimarisi olarak adlandırılmış olan bu dönemde kilise tamir ve inşa

⁵⁵ Zafer Karaca, **a.g.e.**, s.52.

⁵⁶ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.156.

⁵⁷ Hakan Olgun, **Kilise Defterlerine Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği**, Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir arada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi, y.y.2010, İstanbul, 2010.

taleplerinin genellikle toplu olarak yapıldığı görülmektedir. Bazı durumlarda birden fazla kilise inşası ya da bir kısmının tamiri geri kalan kısmı için de yeniden inşayı içeren talepler aynı anda yapılmıştır.⁵⁸

Ruhsatsız kilise ve mekteplerin denetimi II. Abdulhamit döneminde artmıştır. Ruhsatsız yapıların sayımı ile ilgili kayıtlar II. Abdulhamit dönemine kadar tutulmamıştı. Daha önce inşa edilmiş ruhsatsız yapıların kayıtları da bu dönemde tutulmuştur. Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer alan belgeler göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti ruhsatsız kilise ve mektep inşasıyla büyük ölçüde mücadele etmeye çalışmıştır. Vilayetlerde tespit edilen ruhsatsız inşa edilmiş bu yapıları kimi zaman yıktırması, kimi zaman ise masraflarını kendisi karşılayarak satın almıştır. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde yer alan H-1299 tarihli bir belgede Halep'te Nasturiler tarafından ruhsatsız olarak yapıldığı tespit edilen kilisenin masrafları devlet tarafından karşılanıp satın alınmış ve bu olaydan sonra ruhsatsız kilise ve mektep yapılmasına izin verilmemiştir.⁵⁹

Çanakkale'de ortaya çıkan bir Latin Katolik Kilisesi vardır. Tanzimattan önce Katolik nüfus Çanakkale'de az miktarda yaşamaktaydı.⁶⁰ Koyuncu eserinde Çanakkale'de Latin Katolik örgütünün 1852 senesinde küçük bir kilise inşa ettirdiğini söylemiştir.⁶¹ Biga Sancağı Mutasarrıflığı, 1852 yılının sonlarına doğru Kale-i Sultaniye'de yaşayan Katoliklerin kiraladıkları bir evi 15 yıldan fazla süredir kilise olarak kullandıklarını ve Fransız konsolosunun kendi hanesi yanında mağaza şeklinde yaptırdığı binanın inşası bittikten sonra ayinlerini burada yapmayı planladıklarını öğrenerek bu konu hakkında ne yapılması gerektiği hakkında İstanbul'a bir tahrirat sunmuştur. Bu dönemde gayrimüslimlerin arazi ve mülk satın almaları yasak olduğu için bu konu ayrı ayrı ele alınmıştır. Divan-ı Humâyun Kalemî tarafından yapılan incelemede Fransız konsolosunun mağaza şeklinde inşa ettirdiği yapı kendine ait bir mülk ise bunun nizama aykırı olmasından dolayı Osmanlı tebaasından birine satılmasının gerektiğine

⁵⁸ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.157.

⁵⁹ BOA, ŞD. 2218-5, Ayrıca Bkz. Ek.14.

⁶⁰ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, S.16, 2014, s.72.

⁶¹ Aşkın Koyuncu, **a.g.m.** s.72.

karar verilmiştir.⁶² Kilise için ise belirli dini görevleri yerine getirmesi amacıyla çocukları vaftiz etme, kutsal eylemleri gerçekleştirme ve İncil okuma yetkisi için papaz atanmasına dair emirler verilmiş ancak bu izinlere rağmen yapının kilise şekline dönüştürülmemesi gerektiği yani kilise binası olarak kullanılmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu hususların dikkate alınması için 1853 senesinde Biga Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmiştir.⁶³ Sonraki gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Fransız konsolosunun inşa ettirdiği bu yapının ruhsatsız şekilde kilise olarak kullanıldığı görülmüştür. Islahat Fermanı'nın ilanında sonra kilise inşası yasağı kaldırıldığı için inşası çokta gerçekleşen bu Katolik Kilisesi'nin hukukî meşruiyetini engelleyen tüm kısıtlamalar ortadan kalkmıştır. Kilisenin resmi olarak tanındığı yani ruhsat verildiği tarih ise belli değildir.⁶⁴

Osmanlı Devleti ruhsatsız inşa edildiğini gördüğü yapılar hakkında resmi kayıtlar tutarak bu yapıların arazilerinin ve bu arazide bulunan diğer yapıların da ruhsatının olup olmadığını sıkı bir şekilde denetlemiştir. Arşiv belgelerinde bu duruma pek çok örnek bulunmaktadır. Tanzimat dönemi tarihine ait Beyoğlu'nda mukim Latin mezhebinin başpiskoposunun ruhsatsız bir mektep yaptırmaya çalıştığı anlaşıldığı üzere bu mektebi yaptıramayacağını belirten bir belge bulunmuştur. Başpiskoposun inşa edeceği yazlık evin bitişiğinde küçük bir kilise inşasına ruhsat verildiği ve buna engel olunmayacağı ancak durumun Ticaret Nezareti'ne bildirilmesi gerektiği istenmiştir.⁶⁵ Yine belgeler doğrultusunda Umurca mevkiinde bir cami yakınında izinsiz olarak yaptırılan kilisenin men edilmesinin azledildiği anlaşılmaktadır.

Rodos'a tabii olan Meis Adasının karşısında bulunan Kaş Karyesinde ruhsatsız olarak inşasına başlanan kilise hakkında merkez bölge görevlilerinden bilgi talebinde bulunmuştur. Karyede görev yapan devlet mensubu bölgede inceleme yaparak bu kilisenin durumu hakkında bilgilendirme yapmıştır.⁶⁶ Meis Adası'nın karşısında Kaş karyesine 7 saat mesafede bulunan bir manastırın tamiratının yapıldığı belirtilmiştir. Bu tamiratın Sagir Rum Kilisesi'ne ait olduğu hakkında bilgilendirme yapılmıştır.

⁶² BOA, HR. MKT. No: 54/24, 26 Rebiülevvel 1269.

⁶³ BOA, HR. MKT. No: 24, 26 Rebiülevvel 1269.

⁶⁴ Aşkın Koyuncu, a.g.m. s.73.

⁶⁵ BOA, DH. MKT. 296-33, Ayrıca Bkz. Ek.15.

⁶⁶ BOA, İ.HR 73/3539.

Kilise için bu tamiratın gerekliliği, hak payının belirlendiği ve ilgili fermanın uygulanması beyan edilmiştir.

Gayrimüslimler, ruhsatsız yapılaşmayı kendi hanelerini kiliseye çevirirken de kullanmışlardır. Hane olarak kayıtları olan yapıların mabet olarak kullanılmasıyla da ruhsatsız kilise sorunu ortaya çıkmıştır. Osmanlı devleti idarecileri ise bu durumun varlığını belirlediklerinde hukuki önlemler almışlardır. Örneğin Hicri 1306 senesine ait Ilgın kazasında bulunan bir hanede ayin yapıldığının tespit edildiği kaydedilmiştir.⁶⁷ Hanede insanların ayin etmelerinde bir sakınca görülmezken bu haneyi ruhsatsız bir kilise olarak inşa etme teşebbüsleri uygun görülmemiştir.

Bu örnekler dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin zayıflamış dönemlerinde bile bu ruhsatı bulunmayan yapılarla mücadele ettiği ya da etmek istediği görülmektedir. Arşiv belgelerinde H.1307 senesine tarihlendirilen bir belgede Manastır'da ruhsatsız olarak inşasına başlanılan kilise için patrikhanenin izni olmadığı görülmüştür. Kilisenin izinsiz olmasından dolayı önce yıkılması kararlaştırılmış ve inşaatı tatil edilmiştir. Kilisenin yıkılması kararının ardından oluşabilecek kargaşa nedeniyle ikmaline ruhsat verilmemiş ancak yapının plan itibarıyla karakol olarak inşa edilebileceğini bildirmiş ve onay vermişlerdir.⁶⁸

XIX. Yüzyılın sonlarında izinsiz inşa edilen ibadethaneler ve okulların yayılmasını önlemek için vilayetlere tekrar tekrar emirler gönderilmiştir. Bu kurumlarda meydana gelen misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak çok kez engel olma teşebbüslerinde bulunulmasına rağmen çok sık gündeme gelmesinden bu durumun hiçbir zaman çözüme kavuşturulamadığı gözlemlenmiştir. Askeri Islahat Komisyonu 1891 senesinde ruhsatsız okul ve kiliseler sorunu ile ilgili bir tezkire hazırlamıştır.⁶⁹ Bunlar gecikmeksizin kapatılmalı ve protesto yaygarasına asılmamalı denilmiştir. Protesto eden gayrimüslimlere din ve ibadet özgürlüklerinin yasalara ve kurallara göre özgürce uygulamaları gerektiği vurgulanmıştır. 1893 tarihli bir belgede

⁶⁷ BOA, DH. MKT. 1646-104.

⁶⁸ BOA, A. MKT, MHM, (500-71, H.26.22.1307)

⁶⁹ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 4/21.

gayrimüslimlerin ruhsatsız olarak inşa ettikleri mabet ve mekteplere ruhsat almaları için süre verildiği ve daha sonra bu sürenin uzatıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ Ancak verilen

İbadethanelerin inşa edileceği yerin uygun olup olmaması ve verilen ölçüler dikkat edilerek inşaların tamamlanması önemli bir kriter olmuştur. Ayrıca ruhsatsız olarak yapımına başlanan kiliselerin inşaları ilk zamanlar durdurulmuştur.⁷¹ Ancak Tanzimat döneminden itibaren önceden olduğu gibi ruhsatsız yapıma başlanan yapıları yıktırmak yerine eksikliklerin giderilip gerekli izin ve şartlar sağlandıktan sonra ruhsatsız olan bu yapıların inşasının devam etmesine izin verilmiş yalnızca vergi tahsisi yapılmıştır. Antalya bölgesinde ruhsatsız bir kiliseye sonradan ruhsat verildiği de tespit edilmiştir.⁷² Arşiv belgelerinden hareket edilerek kilisenin belgelerde belirtilen tarihten yedi sene önce yani 1883 yılında ruhsat alınmadan inşa edildiği görülmektedir.⁷³ Belgelerde kilisenin inşa edildiği bölgede “*yedi islam hanesinin varlığının*” belirtilmesi Osmanlı’nın oraya kilise inşa edilmesine izin vermeyeceğinin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kilisenin inşası devlet onayı ile gerçekleşmemiştir. Bölgedeki Osmanlı idarecilerinin suistimalleri ile bu inşanın gerçekleştiği görülmektedir. Bu nedendir ki Osmanlı Devleti yapıya ruhsat vermek zorunda kalmıştır.⁷⁴ Kanaatimizce devlet, içinde bulunduğu kötü gidişat ve dönemin şartları nedeniyle ruhsatsız bu yapılaşmaya engel olamamış ve ruhsat vermek durumunda kalmıştır. Yapı 1934 senesinde camiye çevrilerek günümüzde de hizmet vermeye devam etmektedir.⁷⁵

⁷⁰ BOA, DH, MKT, 1998-87, H.15/02/1310.

⁷¹ Nuran Koyuncu, **a.g.e.**, s.157.

⁷² Bkz. Ek. 16, Ek. 17, Ek. 18, Ek. 19.

⁷³ BOA, İ.MMS., 116-4982, H.09/03/1308.

⁷⁴ BOA, DH.MKT.1792/36.

⁷⁵ Ahmet Yuka, Ö. Yıldırım Güneş, “Arşiv Belgelerine Göre Antalya-Kalkan Meryem Ana Kilisesi / Koca Mustafa Camii’nin Mimari Özellikleri”, Arşiv Dünyası, C. 8, Sayı: 2, Ordu, 2021, s.117.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu gayrimüslimlere özgür bir şekilde yaşama hakkı sunmuştur. Ancak ibadethaneler ile ilgili sıkı takip edilen kuralları da mevcuttur. Kilise, havra inşasında ya da tamirat dönemlerinde izinlere tabi tutulmuş olan gayrimüslimler, imparatorluğun yıkılma sürecine girdiği dönemlerde devlet içinde oldukça geniş bir ibadet özgürlüğü ile karşılaşmışlardır. İbadethanelerin tamiri, uygulanması zor şartlardan arındırılmıştır. Gayrimüslimler yeniden inşa gerektirmeyen tamirlerini izinsiz olarak yapmaya başlamışlardır. Özellikle Islahat Fermanı'nda yer alan kararlar ve Avrupalı devletlerin baskıları, Osmanlı topraklarında rahatça inşa edilen ibadethanelerin önünü açmıştır. Gayrimüslim halk bununla da sınırlı kalmayarak ruhsatsız olarak inşa ettikleri yapılara, ibadethanelere ruhsat almaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarında yoğun şekilde ruhsatsız havra, mektep ve kilise inşa edildiği görülmüştür. Devletin düşmüş olduğu askeri, ekonomik ve siyasi sıkıntılar diplomasi alanını da vurmuş ve bu izinsiz inşalara göz yummak zorunda kalmış ancak hepsinin kaydını tutmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren sınırları içinde yaşayan gayrimüslim halkları için sergilediği tutum ve davranışlar, özgür yaşamaları konusunda açıkça ifade edilmektedir. Devletin ilk zamanlarında bünyesinde yaşayan gayrimüslimlere hoşgörü içinde yaklaşmış ve hangi dine mensuplarsa o milletin ismi ile anılmışlardır. Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslim kesimden insanlar yıllarca Osmanlı millet sistemi sayesinde varlıklarını korumuşlardır. Osmanlıların uyguladığı sistem sayesinde mezhep kavgalarının devam ettiği bu Ortadoğu coğrafyasında huzur ve güven içinde yaşamışlardır. Ancak Gayrimüslimler bazı sosyal kurallara göre Müslümanlardan ayrılmıştır. Gayrimüslim halk genellikle kendileri için tahsis edilen mahallelerde yaşamışlardır. Farklı kumaştan veya renkten elbiseler giymişler ve evlerini Müslümanların evleri gibi yüksek inşa etmemişlerdir. Dini ayinlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmışlardır. Yeni bir kilise inşa etmek için ya da tamir etmek için izin alma zorunlulukları vardır. Cizye vergisi karşılığında askerlikten muaf olmuşlar ancak bazı bölgelerde inzibat hizmeti, donanma kürekçiliği ve baruthanenin

koruması gibi görevler verildiği görülmüştür. Ama üst düzey görevler verilmemiştir. Bu gibi farklılıkların varlığı çalışmamızda detayları ile anlatılmıştır.

Tanzimat döneminde meydana gelen mimari gelişim süreçleri, bu süreç sırasında yenilenen kurumları ve imar planlama sisteminde de görülmüştür. Şehir planlamasında referans alınan Fransız modelleri ve buna göre ülkede uygulanan mimari planlar aktarılmıştır. Osmanlı'da yetişen Hassa mimarlarının gelişen teknoloji karşısında yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu nedenle Avrupa'dan eğitimini tamamlayan mimarlar Osmanlı mimarisinde söz sahibi olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan yabancı mimarlar başta başkent olmak üzere ülkenin genelinde yenileşme sürecini gerçekleştirmiştir. Devlet içinde işlevini kaybeden mimarlık eğitim ve uygulama kurumlarının da gelişen Avrupa örnek alınarak kendini güncellediğini anlamak mümkündür.

Tanzimat döneminde kiliselerin kuralları ve kullanılan yasaklar devletin güç kaybettiği dönemlerde artık önem arz etmemiştir. Çeşitli meslek dallarında uzmanlaşan ve artan ticaret gelirleri ile zenginleşen gayrimüslimler yasalara aldırış etmeden büyük ve görkemli kiliseler inşa etme yarışına girmişlerdir. Tanzimat döneminin getirdiği inşa etme yasağının hemen hemen kaldırılması ile birlikte çeşitli plan tiplerinde ve daha önce görülmemiş olan ebatlarda kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Çalışmamız alt konularında ise kiliselerde görünen mimari üsluplar, süsleme ve örtü sistemleri anlatılmıştır.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği yeni ve daha geniş kurallar sayesinde yıkılmaya başlamış küçük kiliseler temelleri üzerine daha büyük boyutlarda yeniden yapılmıştır. Osmanlı arşivlerinde bu kiliselerle ilgili belgelerde yeniden inşa sebebi, inşaat maliyeti ve kiliseyi kullanacak nüfusun yanı sıra bazı kiliselerin planı ve cephe görünüş rölöveleri bulunmaktadır.

Tanzimat dönemi öncesi kiliseler; çevresel ilişkilere kapalı, sade, savunmacı bir yapıya sahipken, Tanzimat döneminin getirdiği yenilikler ile mimari anlamda daha görkemli, plan tipolojisinde ve süsleme programında daha özgür yapılara dönüşmüşlerdir. Bu dönemde inşa edilen kiliseler genel olarak bazilikal planlıdır, kapı ve pencere açıklıkları

yuvarlak kemerli, naosun sütunları, kemerleri ve örtüleri ahşap malzemeler ile inşa edilmiştir.

Tanzimat Fermanı ile Müslüman-Hristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı uyruklarının can, mal ve ırz güvenliği devlet tarafından sağlanacak; askerlik, vergilendirme, mülkiyet hakkı gibi konularda hukuka uygun bir düzen getirilip, kimse yargılanmadan cezalandırılmayacaktır. 1856 yılında da Islahat Fermanı ile Müslüman ve Hristiyan uyruklar arasında vergi, askerlik, eğitim, devlet görevi bakımından süregelen eşitsizlikler kaldırılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra ilan edilen fermanla birlikte yeni kilise inşası, çan çalınması, kubbelerin kurşunla kaplanması gibi birçok uygulama yasaklanmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarını içine alan Tanzimat döneminde bu fermanlar sonrasında gayrimüslim cemaatlerin yeni kilise inşa etmelerine ilişkin yasak kalkmıştır. Tanzimat dönemi içerisinde ilan edilen fermanlarla birlikte padişahın izni doğrultusunda gayrimüslimlere ait kilise, manastır ve okulların tamiri ve yeniden inşa edilmesi daha da kolay bir hal almıştır. Islahat Fermanı sonrasında ise kısıtlamaların kalkması ile Osmanlı topraklarının birçok yerinde farklı plan şemalarına, yapım tekniklerine, bezeme ve üslup özelliklerine sahip yeni kiliseler yapılmıştır.

Tanzimat'tan sonra Islahat Fermanı gayrimüslim milletlerin anayasal gelişmelerinin temeli olmuştur. Milliyetçilik akımından gelen etkilene ile de bağımsızlık istekleri bu dönemde başlamıştır. İki fermanla da bahsedilen kanunlar ve bunların yürürlüğe girmesi, gayrimüslim halkın güvenlik, eşitlik, adalet ve hukuk alanlarında yeterli derecede temsil edilmelerini sağlamıştır. Ancak bu fermanlarla verilen geniş haklar Osmanlı halkının çoğunluğunu oluşturan Müslümanları incitmiş ve Müslümanlar bu geniş haklara isyan etmişlerdir. Buna nazaran Avrupalı Devletler ise İmparatorluğun iç işlerinde daha aktif rol oynamak için gayrimüslimlere verilen ayrıcalıkları kendi lehlerine çevirerek kullanmışlardır.

Tanzimat döneminden sonra Osmanlı Devleti gayrimüslimlere devletin son dönemlerinde oldukça geniş bir ibadet özgürlüğü tanımıştır. İbadethanelerin tamiri,

uyulması zorunlu sıkı şartlardan arındırılmış, yeniden inşa gerektirmeyen tamir işlerini izinsiz yapmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askeri alanda hızla güç kaybetmesi üzerine Avrupa devletlerinin baskısı ve gayrimüslimlerin geniş hakları nedeniyle bu kötü durumu fırsat bilen gayrimüslimler hızla artan ibadethane inşasına girişmişler çoğu zaman bu yapıları ruhsatsız olarak inşa etmişlerdir. Başkanlık Osmanlı Arşivlerinde yer alıp incelenen belgeler de bu ruhsatsız yapılaşmaları doğrulamaktadır. Bu ruhsatsız kilise inşaları genellikle Ege ve Doğu Anadolu Bölgesinde fazlalık göstermektedir. İnşa edilen kiliselerin hemen hemen Osmanlı egemenliğinde yaşayan azınlık statüsündeki milletler tarafından inşa edilmiştir. Rum, Bulgar, Ermeni gibi halkların ruhsatsız kiliseler inşa ettiğini görmekteyiz.

Klasik ve Tanzimat dönemlerinde başlayan süreçte gayrimüslimlerin, devletin kurumlarından izin almadan ruhsatsız olarak ibadethane ve mektep inşa ve tamirleri söz konusu olmuştur. Ruhsatsız olarak inşa edilen kilise ve mekteplerin tespiti ve kayıt altına alınması Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle II. Abdülhamid döneminde yoğun bir şekilde artışa geçmiştir. XIX. Yüzyılın sonlarında izinsiz inşa edilen ibadethaneler ve okulların yayılmasını önlemek için vilayetlere emirler gönderildiği görülmektedir. Ancak ruhsatsız inşa edilen kilise ve okulların bir kısmına bu dönemde yıktırılmayıp ruhsatları verilerek sorun giderilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Arşivlerinden edinilen bilgilere göre inşa edilen ruhsatsız kiliselerin bir kısmının bir şekilde ruhsatının daha sonraki dönemlerde alındığı ancak bir kısmının resmi kayıtlarda ruhsatının olmadığı belirlenmiştir. Bu kiliselerin ruhsat alımlarında misyoner okullarının ya da Avrupalı Devletlerin baskılarının olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı topraklarında sayısı azımsanamayacak kadar ruhsatsız kilise ve mektep inşa kayıtları görülmektedir. Klasik dönemde dış baskıların olmaması nedeniyle ruhsatsız yapılar yıkılmış ancak devletin gidişatının kötüleştiği ve dış baskıların zirveye ulaştığı Geç dönemde kaçak yapıları yıkmak yerine devlet kayıt altına almış ve vergiye tabii tutması söz konusu olmuştur. Bu durum devletin sadece din ve vicdan hürriyeti açısından sağladığı özgürlükler ile açıklamak eksik kabul edilmektedir. Avrupalı

devletlerin gayrimüslimleri Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmasını ve yine buna paralel olarak yürütülen misyonerlik faaliyetlerini bu bağlamda dikkate almak gerekmektedir. Öte yandan milliyetçilik hareketlerinin getirdiği bağımsızlık hareketlenmeleri sebebiyle de devlet penceresinden bir göz yumma gözükmemektedir.

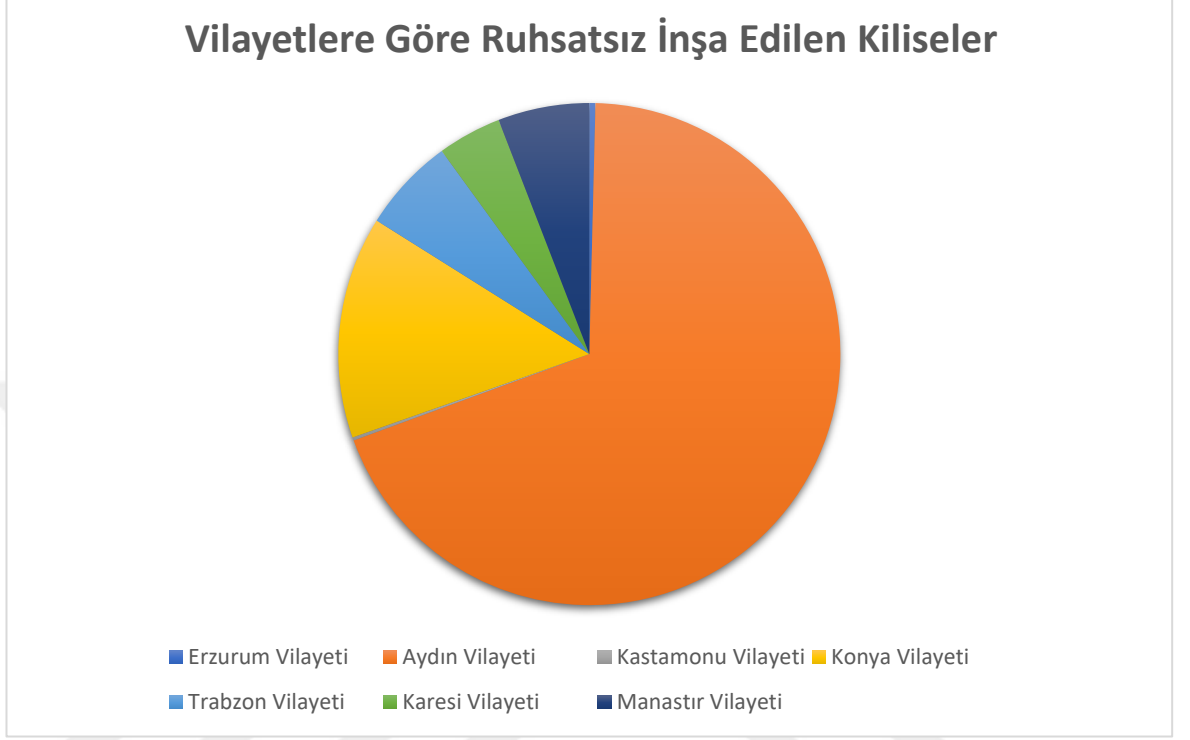

TABLÖLER

Bölge	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Bulgar	Protestan	Katolik
Erzurum Vilayeti	2	11	2				1
Aydın Vilayeti	352	7		2		1	1
Kastamonu Vilayeti	1						
Konya Vilayeti	73						
Trabzon Vilayeti	31	23					
Karesi Vilayeti	21				2		
Manastır Vilayeti	30				6		

Tablo 1: Vilayetlere Göre Ruhsatsız İnşa Edilen Kiliselerin Sayısı

GRAFİKLER

Grafik 1: Vilayetlere Göre Ruhsatsız İnşa Edilen Kiliseler

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi,

A.MKT, MHM, (500-71, H.26.22.1307)

BEO, VGG.d 1351, 29/12/1290.

BEO, VGG.d 1353, 29/12/1290.

BEO, VGG.d 1354, 29/12/1290.

BEO, VGG.d 1355, 29/12/1290.

ŞD, 2218 – 5

DH. HMŞ. / 9-39.

DH. MKT. 1646-104.

DH.MKT.1792/36.

DH, MKT, 1998-87, H.15/02/1310.

HR.MKT, Nu. 224/19, 04/C/1274.

HR.MKT, Nu. 203/80, 05/01/1274.

HR.MKT, Nu. 284/4/3.

HR.MKT, Nu. 284/4/24.

HR. MKT. No: 54/24, 26 Rebiülevvel 1269.

A.AMD, Nu. 76/72, 1273.

Y.A.HUS, Nu. 322/52, 1312.

İ.HR 73/3539.

İ.MMS., 116-4982, H.09/03/1308.

Araştırma Eserleri

- Akman, Mehmet: “Kilise ve Havraların İslam – Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, İLAM Araştırma Dergisi, c.I, s.2, 1996.
- Akyürek, Göksun: “Tanzimat Döneminde Mimarlığın Değişen Bilgisi: Fenn-i Mimari, Gazete ve Diğerleri”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c.7, sayı.13, 2009.
- Aydın, Ersin, Ayşın, Özgül: “Mudanya’nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri”, Sanat Tarihi Dergisi, 2019.
- Aydoğdu, Nergiz: “Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9, (1), 2020.
- Bektaş, Özlem: “XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum, 2008, s. 20-21.
- Bozkurt, Gülnihal: **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, TTK Yayınları, Ankara, 1996.
- Bozkurt, Gülnihal: **Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler**, Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı II. Kitap, İstanbul, 1992.
- Bozkurt, Gülnihal: **Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler, Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı II. Kitap, İstanbul, 1992.

- Ceyhan, Muhammed: “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.
- Ceyhan, Muhammed: “Osmanlı Devleti’nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler”, Turkish Studies – Religion, 15(2), 2020.
- Çelebi, Ercan: “Osmanlı Devleti’nde Kiliselerin Hukukî Statüsü ve Tosya Meryemana Kilisesi’nin Yeniden İnşası Meselesi”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Mart 2020, Cilt 6, Sayı 1.
- Çelik, Zeynep: **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları**, İstanbul, 2015.
- Deringil, Selim: **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Engelhardt: **Tanzimat ve Türkiye (1826-1882)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Erlar, Mehmet Yavuz: “Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-ı Canık”, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, İstanbul 1983.
- Ertuğrul, Özkan: “Dedeagaç (Alexandropolis) ve Etnoloji Müzesi”, Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C.3, S.1, s. 67-119, 2019
- Gülsoy, Ufuk: “1856 İslahat Fermanı’na Tepkiler ve Maraş Olayları”, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1991.

- Güneş, Gülcan: “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, c: 1, 2015.
- Gönen, Ela: “İstanbul Mimarî Dokusunda Modern-Sonrası Uygulamalar”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Hasol, Doğan: **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yayınları, İstanbul, 2012.
- İnalcık, Halil: **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.
- İnalcık, Halil, Seyitdanlıoğlu, M.: **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006.
- Kaya, Önder: **İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar**, Kronik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020.
- Karaca, Zafer: **İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri**, YKY, İstanbul, 2008.
- Kurtaran, Uğur: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 8, 2011.

- Konur, Alp D: “Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Âdem-i Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c.9, sayı:17.
- Koyuncu, Aşkın: “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı.16, 2014.
- Koyuncu, Aşkın: “Yangınlar, Kiliseler ve Havralar: Osmanlı Döneminde Saraybosna’da Gayrimüslim Mabetlerinin Meşrulaşma Süreci”, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, c.10, Sayı.1, Temmuz, 2021.
- Koyuncu, Nuran: **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerinin Hukuki Statüsü**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.
- Köse, Osman: **1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu – Tahlili – Tatbiki)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı 218, 2. Baskı, Ankara, 2020.
- Kuban, Doğan: **Osmanlı Mimarisi**, Yem Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun Son Nefesi Osmanlı’nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı’ya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Türkler, c.10, 2002.

- Osmanoğlu, Özlem: “İstanbul Rum-Ortodoks Kiliselerinde Epitafion İşlemeleri ve İkonografileri”, Işık Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- Olgun, Hakan: **Kilise Defterleri’ne Göre İstanbul’da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği, Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir arada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi**, y.y., İstanbul, 2010.
- Ölekli, Dilşat Deniz: “Art Nouveau’nun Osmanlı’daki Yansıması: Raimondo D’aronco’nun Şeyh Zafır Külliyesi Örneği”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, YL Tezi, Isparta, 2015.
- Özdemir, Yavuz, Çiydem, Erol, Aktaş, Elif: “Tanzimat Fermanı’nın Arka Planı”, Kastamonu Eğitim Dergisi, c.22, No.1, 2014.
- Özkurt, Mehmet Çağlayan: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Pekak, Sacit: “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, sayı 51, 2009.
- Pekak, Sacit: “Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.29, S.2, Ankara, 2009.

- Pulat, Ece: “19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Sezen, Tahir: **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları (DAGM), 2. Baskı, Ankara 2017.
- Taş, Murat: “Osmanlı’dan Günümüze Yapı Üretiminde Mimarlık Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi”, Uludağ Üniversitesi Mimarlık-Mühendislik Fakültesi Dergisi, c.8, Sayı.1, 2003.
- Ünlü, Mucize: “Tanzimat Sonrasında Samsun ve Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, Geçmişten Geleceğe Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun, 2006.
- Yazıcı, Nurcan: “Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2007,
- Yuka, Ahmet, Ö. Yıldırım: “Arşiv Belgelerine Göre Antalya-Kalkan Meryem Ana Kilisesi / Koca Mustafa Camii’nin Mimari Özellikleri”, Arşiv Dünyası, C. 8, Sayı: 2, Ordu, 2021.

EKLER

Ek. 1: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 59 ve 60. Sayfaları

Ek. 2: 1351 Numaralı Ruhsatsız Kiliseleri Beyan Eden Defterin 71 ve 71. Sayfaları

رخصت کلیسا انشائه سبب اوله مورلر عقده
معامله قلعیه اجراسی

خاندان نظری
مختار

۲۹۳ عموم
۴۵۱۴۷ دوسیه

بعضی محللرده رخصت رسمیه استحصالی اولمق سزین توسیماً کلیسا انشائه باشلانلیدیغی مخبرات جاریه دن اکلانشلیدیغدن بلا رخصت بویله مبانی
انشائه میدان ویرلماک ایچون بعدازین قیدات لازمه ایفا و مسیبلری حقنده معامله قانونیه اجراسی لزومی شورای دولت ملکیه دائره سی
قراریته بناء و تعمیماً با امر ساهی تبلیغ اولنور

ل شوال سنه ۳۲۹ و ل ایلول سنه ۳۲۷ داخلیه نظری نامه
مستشار

مقدمه سادریه نامه

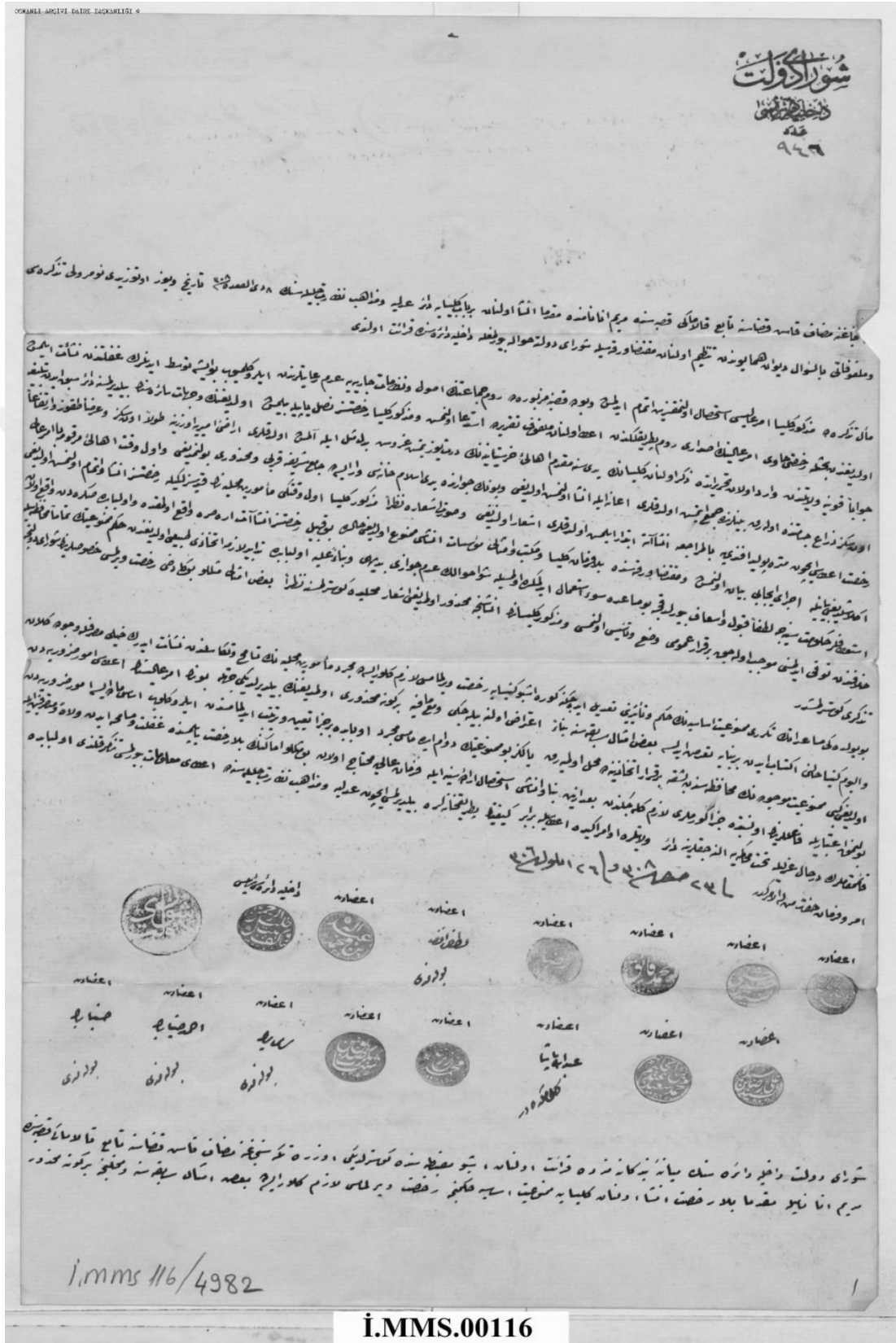
OSMANLI ARŞİVİ		
DH.HMŞ		
9	39	

DH.HMŞ.00009.00039.001

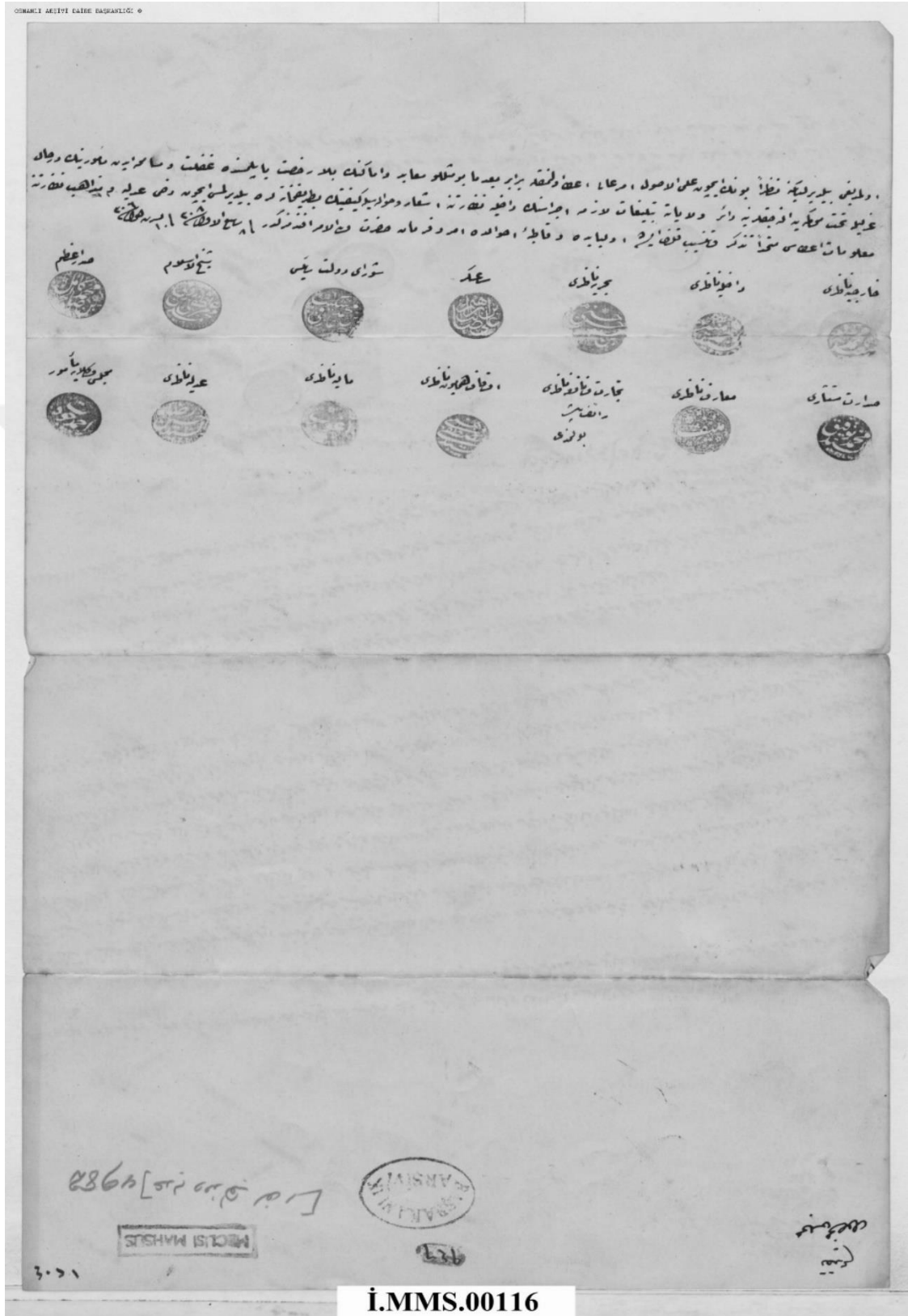
Ek. 13: Ruhsatsız olarak kilise binası yapılmasının engellenmesi ve ruhsatsız kilise inşasına sebep olan memurlar hakkında uygulanacak kanuni muameleye dair.

[illegible]

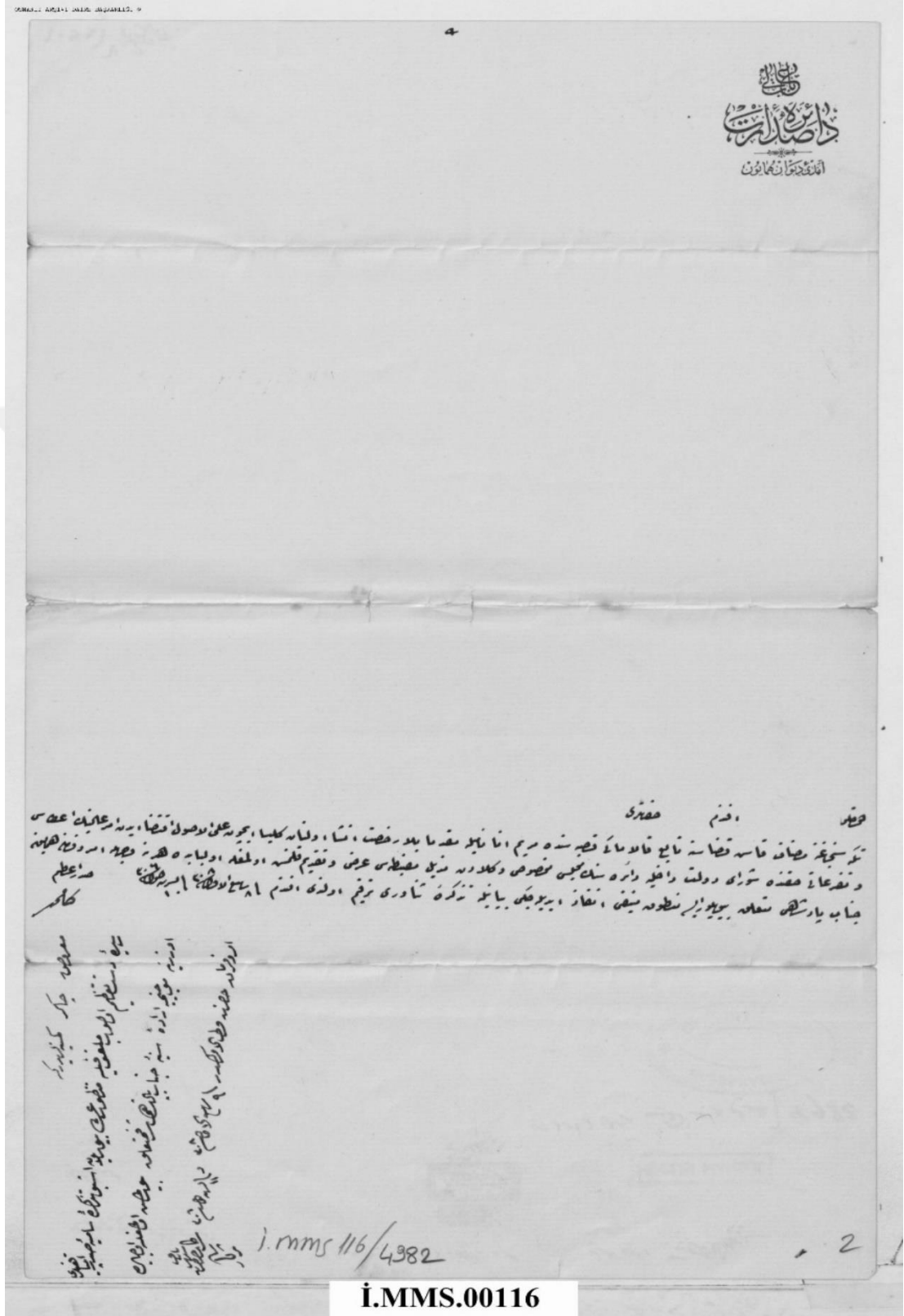
Ek. 14: Haleb'de Nasturiler tarafından ruhsatsız olarak yapılmakta olan kilisenin masrafları karşılanarak satın alınması ve bundan sonra ruhsatsız kilise ve mekteb inşasına izin verilmemesi.

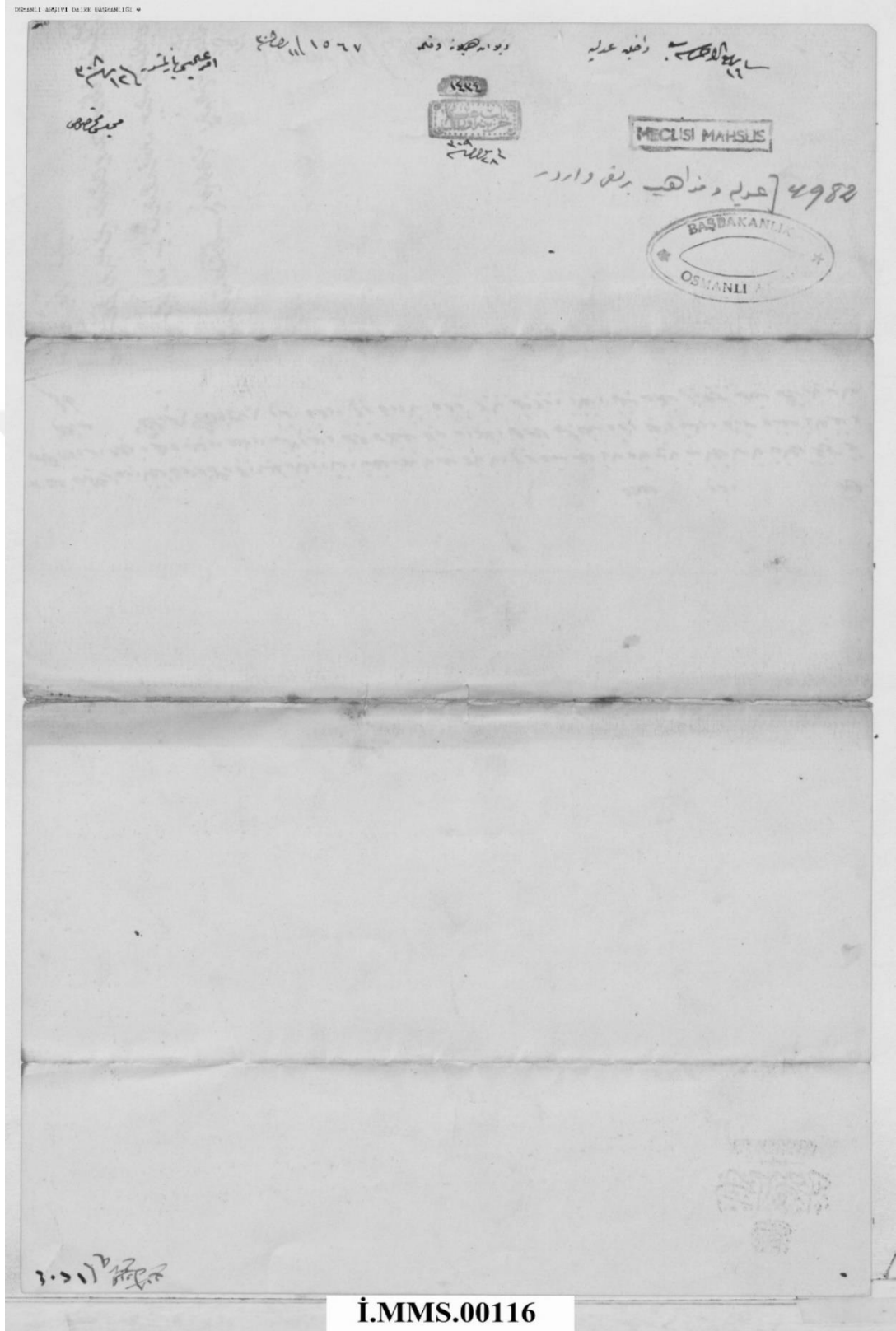
Ek. 16: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında

Ek. 17: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında

Ek. 18: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında

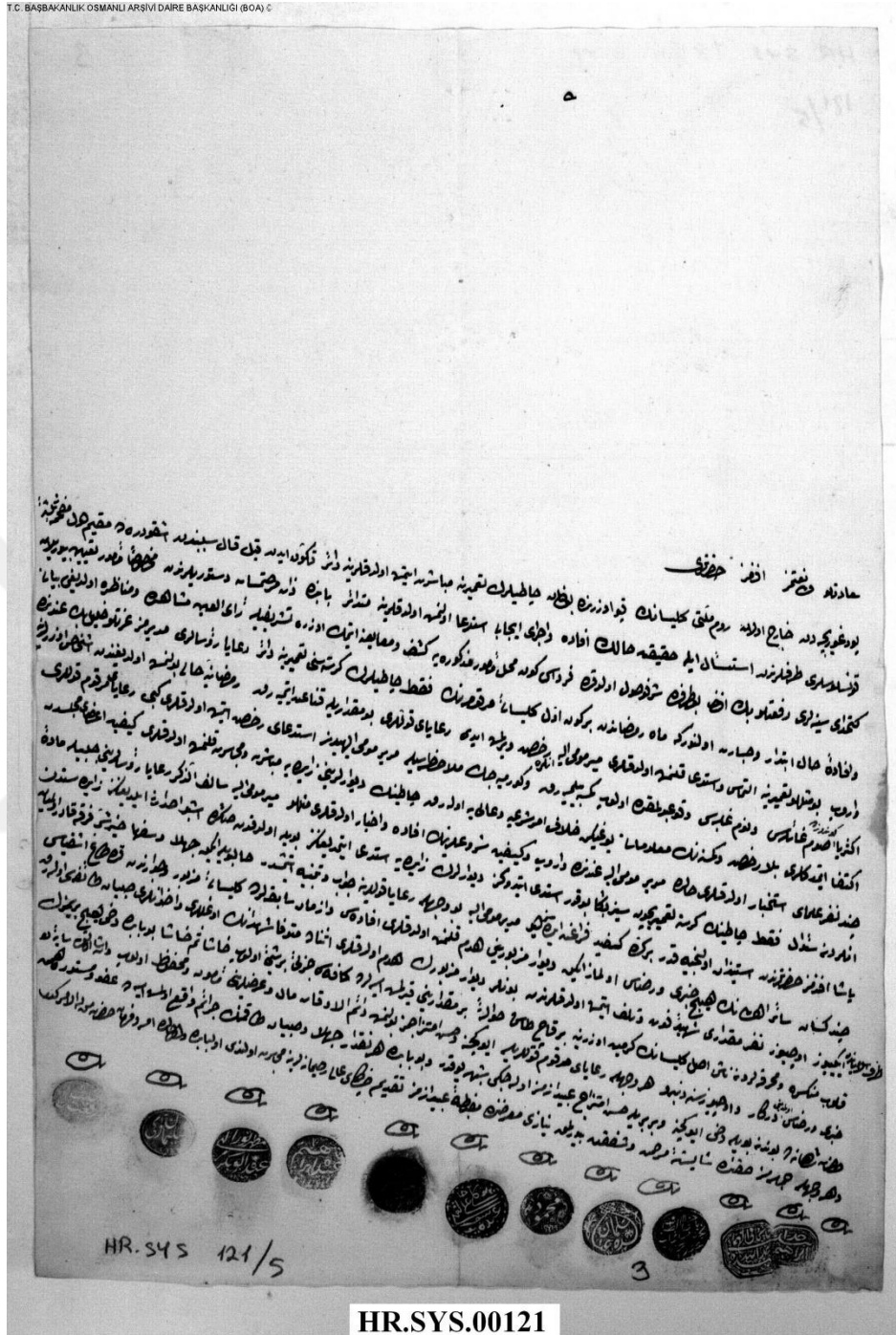
Ek. 19: Teke Sancağında Kaş Karyesinde Ruhsatsız inşa edilen Meryem Ana kilisesi Hakkında

[illegible]

HR 545 121/5

HR.SYS.00121

Ek. 20: Podgoriçe kasabasındaki Rum kilisesinin ruhsattaki şekliyle tamir edilmediği

Ek. 21: Podgoriçe kasabasındaki Rum kilisesinin ruhsattaki şekliyle tamir edilmediği